

RUDOLF RAKOSZEK

Kronika króla hetyckiego Tuthaljasa (IV).

Przedmowa.

Na t. zw. „Kronikę króla Tuthaljasa” zwrócił mi uwagę prof. J. Friedrich, gdy w czerwcu 1930 r. pod jego kierownictwem zacząłem gruntowniej zajmować się hetytologią. Odtąd pomagał mi przy każdej sposobności swą radą i obszerną wiedzą. Prof. Ehelolf udzielał mi informacji co do oryginału tekstów.

Polemika odgrywa w niniejszej pracy rolę podrzędną. Moje objaśnienia tekstu opierają się głównie na literaturze hetyckiej. Przy zagadnieniach geograficznych nawet nie starałem się o dokładne poznanie wszystkich nowoczesnych poglądów i hipotez.

Gdy kończyłem przygotowywanie pracy do druku, wyszło w lipcu 1932 r. gruntowne i dające wiele materiału dzieło Ferd. Sommera *Die Ahhijavā-Urkunden*. Pod jego wpływem zmieniłem swój pogląd na tożsamość bóstw ^DKAL (= LAMA) i Inaras. Zresztą pozostawiłem swój pierwotny tekst umyślnie bez zmian i zwróciłem tylko uwagę na odpowiednie ustępy w dziele Sommera. Zamierzam bowiem omówić je dokładniej na innem miejscu.

Lipsk, luty 1933 r.

Spis skrótów i znaków.

AfO = *Archiv für Orientforschung*.

Ahh = Ferdinand Sommer, *Die Ahhijavā-Urkunden. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Neue Folge* 6. 1932.

Alakš. = Joh. Friedrich, *Der Vertrag des Muzwattalliš mit Alakšanduš von Wiluša*, Staatsv. II p. 42—102.

AOB = *Altorientalische Bibliothek*, 1. t. oprac. E. Ebeling, Br. Meissner, E. F. Weidner, Quelle & Meyer, Leipzig 1926.

AOr. = *Archiv Orientální*.

BA = *Beiträge zur Assyriologie und vergleichenden semitischen Sprachwissenschaft*.

BoSt = *Boghazköi-Studien*.

2 BoTU = Emil Forrer, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift*, 2 zeszyt.

CCT = *Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum*.

CH = Fréd. Hrozný, *Code Hittite*, I-re partie, Paris 1922.

EA = *Die El-Amarna-Tafeln*, oprac. J. A. Knudtzon, *Vorderasiatische Bibliothek*, Leipzig 1915.

Forsch. = E. Forrer, *Forschungen*, t. 1 n., Berlin 1926, 1929.

KBo = *Keilschrifttexte aus Boghazköi*.

KlF = *Kleinasiatische Forschungen*.

KlH = A. Götze, *Kleinasien zur Hethiterzeit*, Heidelberg 1924.

KTBl = J. Lewy, *Die Kültepetexte der Sammlung R. Blanckertz*, Berlin 1929.

KUB = *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*.

Madd. = *Madduwattaš*, oprac. A. Götze, MVAeG 32, 1.

MVAeG = *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*.

NBr = *Neue Bruchstücke zum grossen Text des Hattušiliš und den Paralleltexten*, von A. Götze, MVAeG XXXIV 2, 1930.

PD = *Die politischen Dokumente aus Kleinasien*, oprac. Ernst F. Weidner, BoSt 8 i 9.

ReA = *Reallexikon der Assyriologie*.

RHA = *Revue hittite et asianique*.

Staatsv. I i II = Joh. Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache*, 1. Teil 1926 (= MVAeG 31, 1), 2. Teil 1930 (= MVAeG 34, 1).

VerBoT = *Verstreute Boghazköi-Texte*, wyd. A. Götze, Marburg a. d. L. 1930.

ZDMG NF = *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Neue Folge.

x = znak zniszczony.

[] = zniszczone miejsce tekstu.

[()] = miejsce tekstu uzupełnione według duplikatu.

() = dodatek, względnie poprawienie tłumaczenia.

< > = znak opuszczony mylnie przez pisarza.

/ przy liczbie bieżącej oznacza, że przynajmniej połowa danego wiersza jest zniszczona.

Majuskuły, pisane prostopadle, oznaczają ideogram sumerski (n. prz. LUGAL „król”).

Majuskuły, pisane pochyło, oznaczają ideogram akadyjski (n. prz. A-NA „do”).

Kursywa w tekstach oznacza niepewność znaku względnie wyrazu.

Przegląd hetyckich zabytków literackich.

Podstawą niniejszej pracy jest historyczny tekst hetycki z drugiej połowy 13 wieku prz. Chr., należący do skarbów literatury hetyckiej, które odnalazł H. Winckler w Boghazköi. Dla zrozumienia tego dokumentu niezbędne jest zapoznanie się z całym zbiorem, do którego ów dokument należy.

Trudności, na które przytem napotykaamy, są liczne. Już jednolitość pisma, którą wykazuje cały zbiór, mimo różnicy w czasie powstania jego poszczególnych części, jest zagadnieniem dotąd nierozwiązanym. Przecież trudno przypuszczać, żeby pismo hetyckie w ciągu tysiąclecia nie przeszło zmian. Twierdzenie, że mamy w zbiorze do czynienia tylko z odpisami, sporządzonymi w 13 w. prz. Chr., nie da się również utrzymać bez zastrzeżeń. Albowiem istnieje w naszym zbiorze (jak zaznacza Forrer ZDMG NF I p. 182 nn. i 2BoTU p. 11*) kilka tekstów z przed 13 wieku prz. Chr.

Jeżeli przyjmiemy za zasadę, że zbiór składa się z odpisów sporządzonych w 13 w. prz. Chr., to w takim razie nasuwa się dalej pytanie, czy — i w jakim stopniu — takie jednorazowe

zebranie wpłynęło na jakość spuścizny piśmiennictwa hetyckiego. Wydobyty materiał literacki dzielimy na różne gatunki. Przewagę bezwzględną w nim mają teksty o treści religijnej, jak to wynika z dotychczasowych publikacji, aczkolwiek większa część tego rodzaju tekstów jeszcze nie jest wydana.

Jeszcze większe różnice pod względem jakości i ilości dadzą się zauważyć przy podziale tekstów hetyckich na pojedyncze okresy historyczne. Najdawniejsze wiadomości o Azji Mniejszej wogóle, a w szczególności o państwie hetyckim, zawierają się w podaniach o królach Sargonie i Naramsinie, tłumaczonych z wzorów akadyjskich. Nie wiadomo jednak, kiedy powstały ich oryginały; może (jak twierdzi prof. Landsberger) na początku 2 tysiąclecia prz. Chr. W takim razie tłumaczenia hetyckie powstałyby wówczas, kiedy już istniała rodzima literatura hetycka.

Dowodzi tego przede wszystkim dokument Anittasa, syna Pithanasa, króla miasta Kussar, dotyczący się jego panowania na początku 2 tysiąclecia prz. Chr. Anittas opowiada w nim przeważnie o swych wyprawach wojennych, o swej pracy pokojowej; podaje również zarządzenia, dotyczące losów kraju w dalszej przyszłości. Język tego dokumentu jest naogół przejrzysty, zato forma literacka jeszcze niewyrobiona. Szkoda wielka, że cenny ten zabytek przechował się zaledwie częściowo (oprac. Hrozný A. Or. I 273 nn.).

Znacznie bogatszy w dokumenty literackie jest t. zw. okres Starego Państwa hetyckiego (ww. 19—17 prz. Chr.). Niestety posiadamy tylko strzępy — chociaż liczne — z tych dokumentów. Przytem trudności językowe, nawet w bilingwach (nprz. 2 BoTU 8), są tak wielkie, że nieraz nawet treści tekstu bliżej określić nie można (nprz. 2 BoTU 12!). Widzimy, że za przykładem króla Anittasa władcy hetyccy stosunkowo często zabierają głos. Niekiedy opowiadają tylko o ważniejszych zajściach (nprz. 2 BoTU 17); innym razem powodem spisania dokumentu było załatwienie jakiegoś sporu w rodzinie królewskiej (nprz. 2 BoTU 8 i in.). Niekiedy treść dokumentu ujęta jest w formę przemówienia władcy do zgromadzonych dostojników państwowych i do wojskowych (nprz. 2 BoTU 8 i in.), zawierającego

jakieś postanowienie króla. Dzieje przeszłe opowiadane są przytem — często jednostronnie — dla oświecenia danego wypadku (n. prz. 2 BoTU 8) albo dla uzasadnienia pewnej reformy, zamiaru (n. prz. 2 BoTU 23). Mimo to mają tego rodzaju dokumenty dla historyka wielkie znaczenie.

W tym czasie zamięłowania do twórczości literackiej zataczają już coraz szersze kręgi. Powstają na tle historycznych wypadków dzieła treści epicznej (KBo I11), w formie poetyckiej (2 BoTU 14), lub pamiętniki, które przekazują nam wieści o dziwnych przygodach wojennych jakiejś dostojnej postaci (2 BoTU 21).

Główną jednak treścią dokumentów wszelkich rodzajów w czasach Starego Państwa hetyckiego była polityka (w najobszerniejszem znaczeniu tego słowa) i wojny. Natomiast praca pokojowa w państwie, tak zaznaczona w dokumencie Anittasa, schodzi (o ile narazie twierdzić można!) całkowicie na drugi plan.

W czasach Średniego Państwa hetyckiego (ww. 16 i 15 prz. Chr.) rozwój literatury hetyckiej nie jest jeszcze dotąd znany. Dziwna rzecz, nie znaleziono jeszcze tekstów, których powstanie z pewnością możnaby było przypisywać temu okresowi. Jest rzeczą całkiem możliwą, że przyczyną tego były wypadki natury politycznej w kraju.

Najbogatszy spadek literacki po Hetytach pochodzi z ostatnich czasów państwa hetyckiego (ww. 14 i 13 prz. Chr.). Przejście od okresu jałowego do okresu obfitej twórczości następuje nagle na początku 14 w. prz. Chr. Wobec tego wyłania się pytanie, czy wielkiej ilości tekstów odpowiada równie wielka oryginalność pracy.

Wiele rodzajów twórczości literackiej pojawia się po raz pierwszy. Niektóre z nich mogą jednak początkami sięgać poprzednich okresów. Dotyczy to przedewszystkiem tekstów treści religijnej, które mają dużą przewagę nad innemi. Jest rzeczą całkiem możliwą, że ich treść częściowo sięga znacznie dalej wstecz. Można też przypuszczać, że królowie hetyccy z powodu politycznego wzrostu swego państwa już w dawniejszych czasach zawierali układy międzypaństwowe z innymi królami. Jeżeli idzie o dziejopisarstwo tego ostatniego okresu, to można jego rozwój

do pewnego stopnia określić za pomocą utworów z czasów Starożytności.

Obecnie pojawia się annalistyka (n. prz. 2 BoTU 48 nn.) i badanie źródeł (2 BoTU 20 III 6 nn.). Jako autorzy występują tu przede wszystkim królowie hetyccy (także 2 BoTU 20?), którzy opisują monograficznie swe rządy, a także rządy swych poprzedników. Jednakowoż nowszyszy czynią to w jednakowym stopniu.

Również nie wszyscy królowie rysują nam wyraźnie swe postaci historyczne. Zaledwie o czterech (jak dotąd!) posiadamy obszerniejsze wiadomości.

Na czoło wszystkich wysuwa się w pierwszej połowie 14 wieku jako odnowiciel państwa hetyckiego wielki Suppiluljumas. Ten wybitny mąż stanu i dzielny wojownik kazał spisać wielkiej wagi układy polityczne (n. prz. Staatsv. II p. 103 nn.). Czy postarał się także o opis swych rządów, tego stwierdzić z pewnością nie można.

Natomiast syn Suppiluljuma i drugi jego następca Mursilis (w 2 połowie 14 w. prz. Chr.) pozostawił już, oprócz licznych dokumentów politycznych, dwa annale o swych własnych rządach (2BoTU 48 nn.), a nadto jeszcze chronologiczne przedstawienie czynów orężnych swego ojca (2 BoTU 31 nn.).

Po Mursilisu następuje znów okres mniej znany. Dopiero ostatni jego syn i trzeci następca Hattusilis (w pierwszej połowie 13 wieku prz. Chr.) zarysowuje się nam w świetle różnych źródeł nieco wyraźniej. Jako uzurpator, Hattusilis starał się przede wszystkim o usprawiedliwienie swego czynu, zagarnięcia władzy nad państwem hetyckim. W tym celu król ten opisał swe życie aż do czasów objęcia rządów w królestwie hetyckim, przedstawiając siebie jako ulubieńca bogini Istar, która już w dzieciństwie go powołała do swej służby i kierowała wszystkimi jego krokami. Głosząc chwałę bogini, Hattusilis starał się siebie samego usprawiedliwić. W taki to sposób pozostawił nam dzieło jednostronne w opisie wypadków, wszelako bardzo cenne dla poznania historycznej osoby samego króla.

Syn i następca Hattusilisa (III), Tuthaljas (IV), jest już jednym z ostatnich królów hetyckich. Koło r. 1200 prz. Chr.

znika z powierzchni mocarstwo hetyckie i urywa się nagle ciągłość tekstów hetyckich. To też historyczne napisy króla Tuthaljasa (IV) mają szczególniejsze znaczenie, i jako ostatnie ogniwa w długim rozwoju literackim narodu hetyckiego i jako źródła do zagadnienia upadku potęgi hetyckiej. Dla tych względów zasługują na szczególniejszą uwagę szczątki dzieła opracowane przezemnie, a opublikowane przez Götzego w KUB XXIII pod nrr. 11 (= VAT 7431), 12 (= Bo. 2580), 13 (= Bo. 2748 [ogł. już jako KBo VI 27] + Bo. 9203), 16 (= Bo. 3924), 27 (= Bo. 2836), 28 (= Bo. 664).

Najobszerniejszy z tych fragmentów, nr. 11 (=A), zawiera 38 ww. tekstu w 2 kolumnie obv. i 34 pierwszych wierszy tekstu w 3 kolumnie rev. Jest rzeczą całkiem możliwą, że jedna kolumna obejmowała pierwotnie 80—90 ww. Nr. 12 (=B) jest drobną resztką duplikatu, uzupełniającego miejscami nr. 11 II 11—27, III 2—14. Nr. 13 (=C), początek 2 kolumny obv., mógłby (ze względu na pismo i jakość gliny tabliczki) należeć do nr. 11; tylko, że jest może nieco za szeroki (jak wynika z przypuszczalnego uzupełnienia niektórych wierszy, n. prz. C 3. 8). Nr. 16 (=D) należy—być może—do luki w 3 kolumnie nr. 11, jak już sam wydawca zaznaczył. Nr. 27 (=E) nie należy do nr. 11, przedstawia zatem inną redakcję naszego zabytku. Jego pismo jest szersze aniżeli pismo nr. 11. Nr. 28 (=F) podaje treść całkiem niejasną. Według wydawcy, nr. 28 mógłby należeć do tej samej tabliczki, co nr. 27.

Dotąd więc stwierdziliśmy przynajmniej trzy wydania naszego dzieła. Opłakany stan jego przechowania widać najlepiej z poniżej podanego tekstu i jego tłumaczenia.

Tekst.

Tłumaczenie.

Fragment E.

Obv. I

1. [UM-MA ta-ba-]ar-na
^m Tu-ut-ḫa-li-ja LUGAL .
GAL	1. [Tak mówi taba]rna Tut-
haljas, wielki król.
2. [xxx A-BU-]IA DINGIR ^{LIM}
-iš ki-ša-at	2. [Gdy ojciec]mój stał się
bogiem,
3. [xxxxxx]e-šu-un nu LUGAL
KUR ^{URU} Ar-za-u-ua	3. [] byłem. Wtedy
król ^{miasta} Arzawy
4. [xxxxxxx] ŠA LUGAL ^{MEŠ}
KUR.KUR ^{MEŠ} an-da	4. [] królów kraje
wewnątrz
5. [xxxxxx-ia]-at nam-ma ú-it	5.] Następnie przy-
szedł (zdarzyło się, że)
6. [xx ZAG ^{MEŠ} URU Ḫa-a]t-ti
ḫu-u-ma-an-da	6. wszystkie [granice miasta
Ḫa]tti
7. [xxxxxxx KU]R ^{URU} Ša-ri-
ja-an-da	7. kr]aj ^{miasta} Sarijanda
8. [KUR ^{URU} xxxx KUR ^{URU}
ša]-ar-ma-na KUR ^{URU}
U-li-ua-an-da	8. [kraj ^{miasta} —, kraj ^{miasta}
s]armana, kraj ^{miasta} Uli-
uanda
9. [KUR ^{URU} xxxx KUR ^{URU} x-
a]š-ta-aš-ši KUR ^{URU} Ba ₇
(Maš-)-šu-ḫal-da	9. [kraj ^{miasta}, kraj ^{miasta}
—a]stassi, kraj ^{miasta} Pa
(Mas-)-suhalda
10. [xxxxxxxxxxx]-at-ti	10.]-atti
11. [xxxxxxxxxxx]-i LUGAL-uš
Ú KUR-ZU	11.] król i jego kraj
12. [xxxxxxxxx KUR ^{URU} A]r-za-
u-ua	12. — kraj ^{miasta} A]rzawa
13. [xxxxxxxxxx k]al-aš-ta	13.]-ił
14. [xxxxxxxxx ^m Tu-u]t-ḫa-li-
ja-aš	14. Tu]thaljas
15. [xxxxxxxxxxxx]-at	15.]-ił
16. [xxxxxxxxxxxxxx]-un	16.]-łem

17/ [xxxxxxxxxxxxxx]-iš	17/	?
18/ [xxxxxxxxxxxxxx an]-da	18/	wewn]qtrz
19/ [xxxxxxxxxxxxxx] ZAB ^{MEŠ}	19/	] wojsko
20/ [xxxxxxxxxxxxxx] KUR	20/	] nieprzyjaciel
21/ [xxxxxxxxxxxxxx]-aš	21/	?

Na 21. wierszu urywa się pierwsza kolumna. Cała kolumna obejmowała (jeżeli się liczy tak, jak liczył Forrer 2 BoTU p. VIII) przypuszczalnie około 66 ww. tekstu. Luka wynosi więc prawdopodobnie około 45 ww. Z drugiej kolumny zachowały się tylko pierwsze znaki na początku ww. 8—16 kol. I, a mianowicie:

II 8/ h[a	II 8/
9/ a[r	9/
10/ ANŠU[	10/ ko[ń
11/ nu - k[án	11/ i [
12/ LUGAL[	12/ król[
13/ na - an[	13/ jego[
14/ pa - ra[	14/ ?
15/ nu - u[š	15/ ?
16/ ANŠ[U	16/ ko[ń

Ważną rzeczą jest stwierdzenie stosunku między fragmentami E i A. Kolumna w A obejmowała przypuszczalnie 83 wierszy, w E natomiast może tylko 66 ww. i była także węższa, jak się zdaje. Egzemplarz, do którego E należy, składał się prawdopodobnie przynajmniej z dwóch tabliczek. Natomiast na tabliczce A mógł się cały tekst pomieścić. W takim razie znajdowałby się tekst, którego szczątki przechował fragment E, w pierwszej kolumnie wydania A. Między wierszami E II 16 i A II X + 1 istniałaby wówczas luka, która obejmowałaby przynajmniej pierwszą część (może 44 ww.) 2. kolumny fragmentu A. Czy na to miejsce nie należałoby wstawić fragmentu E, niewiadomo; aczkolwiek jest to sprawa nieco wątpliwa ze względu na to, że fragment C może za szeroki.

F r a g m e n t C.

Równocześnie ze mną opracował go F. Sommer,
Ahh. p. 314—319.

1. [xxxxxxxxxx] KUR ^{id} Še-e-
ħa-aš EGIR-pa [x]-ŠU ūa-
aš-ta-aš	1.] kraj rzeki Seħas znowu
po raz [d]rugi zawinił
2. [xxxxxxxxxx A-B]I A-BI
^D UTU ^š IŠ-TU GIŠKU UL
tar-aħ-ta	2. [i rzekł: „Nas] nie zwy-
cięzył orężem [dzia]d mo-
jego ^{boga} słońca,
3. [ku-ua-p]i KUR-KUR Ar-
z[a-u-ua tar-a]ħ-ta an-za-
a-aš-ma-ua-za IŠ-TU GIŠ
KU	3. [gd]y kraje Arza[wa pod-
bi]jał, ale nas bronią
4. [xx-an]-na-aš-za nu-ua-aš-
-ši [x] ūa-aš-da-az-za iš-
-ħu-na-aħ-ħu-u-en	4. []-ił. Wtedy mu myś-
my ? ”
5. [xxx] ku-u-ru-ri-ja-aħ-ta
nu-za-kán LUGAL KUR
Aħ-ħi-ja-u-ua EGIR-pa
e-ip-ta	5. [Kied]y się zbuntował,
wtedy król kraju Aħħi-
jawa cofnął się (chwycił
znowu)
6. [xxx E]GIR-pa e-ip-ta LU-
GAL.GAL-ma i-ja-an-ni-
-ja-nu-un	6. [On więc cofnął się]; a ja,
wielki król, maszerowa-
łem dalej.
7. [xxx Z]Á ħé-kùr ħa-a-ra-
-na-an-kán kat-ta da-aħ-
ħu-un nu-kán 5 ME AN-
ŠU.KUR.RA	7. [Następnie skalist]e schro-
nienie Haranankas zdo-
byłem. Wtedy 500 koni
(wzgl. zaprzęgów do wo-
zów wojennych wzgl. wo-
jowników na woz. wo-
jennych)
8. URU KÙ.BABBAR-ši ú-ū]a-
-te-e-nu-un ^D U-na-ra-du-
-na QA-TUM DAM ^{MEŠ} -
-ŠU	8. [do Hattusas za]prowadzi-
łem i U-naradusa łącznie
z jego żonami
9. [x DUMU ^{MEŠ} -ŠU] ar-nu-
nu-un na-an ^{URU} TÚL-na	9. [...z synami jeg]o przypro-
wadziłem i zaprowadzi-

PUTU-aš URU-ri u-ua-
-te-nu-un

łem go do ^{miasta} Arinna,
miasta bóstwa słońca.

10. [xxx ^m La- }
Ta- } b]a-ar-na LU-
GAL.GAL KUR-TUM
UL pa-it nu NUMUN
^mM[u-

10. [Następnie La- }
Ta- } barnas,
wielki król, nie poszedł
do kraju i potomka M[u-

11. [xx LUGAL-un] i-ja-nu-un
nu-uš-ši-kán [KI. KAL.
BAT] ANŠU-KUR-RA[
iš-ḫi-ḫu-un

11. [? królem] zrobiłem. Na
niego [nałożyłem obo-
wiązek dostawy] piecho-
ty (= obozu wojennego)
i wozów wojennych z wo-
jownikami.

12.] an[

12. ?

Od 12. wiersza C się urywa. Jeżeli C — jak powyżej nad-
mieniono — należy do początku 2. kolumny fragmentu A, to
w takim razie zaginęło około 32 wierszy między C i A.

Fragment A.

II X +

II X +

1/]x]

1/ ?

2/ [xxxxxxxxxxxxxxxxx KUR
URU x]-li-ja ^{ID} Li-mi-ja

2/ — kraj ^{miasta} ?]-lija, rzeka
Limija,

3/ [xxxxxxxxxxxxxxxxx] KUR
URU Ar-za-u-ua

3/], kraj Arzawa,

4/ [xxxxxxxxxxxxxxxxx KUR] ^{URU}
A-ap-ku-i-ša ^{ID} Še-e-ḫa

4/ kraj] Apkuisa, rzeka Seha,

5/ [xxxxxxxxxxxxxxxxx] KUR
URU Pa-ri-ja-na

5/], kraj Parijana,

6/ [xxxxxxxxxxxxxxxxx]-ta KUR
URU Ha-pa-al-la

6/]-ta, kraj Hapalla,

7/ [xxxxxxxxxxxxxxxxx] KUR
URU A-ri-in-na KUR ^{URU}
Ua-al-la-ri-ma

7/], kraj Arinna, kraj Walla-
rima,

8/ [xxxxxxxxxxxxxx KU]R ^{URU} Ha-at-tar-ša	8/ kraj] Hattarsa
9/ [xxxxxxxxxxxxxx]-un ki-i GIŠKU-an-za pa-ra-a pi- e-da-aš	9/]-ilem, te (to) orężem usunął precz
10/ [xxxxxxxxxxxxxx]-an URUHa-at-<tu>-ši u-ua- -te-nu-un	10/]? do Hattusas zapro- wadziłem
A B 11/ 1/2 [(al-ša-an-d)a-an-na X ZABMEŠXANŠU.KUR- R]AMEŠ GIŠGIGIR ¹ .	11/ [i jako (jeńc)ów x piechoty, x załogi] wozów wojen- nych
A B 12/ 2/3 [(QA-DU LÚ ^{MEŠ}) xxxxx URUKU.BABBAR-]ši u-ua-te-nu-un	12/ [(razem z ludźmi)—do Hat- tusa]s zaprowadziłem.
13/ 4/5 [ma-ah-ḥa-an-ma (URU Ha-at-tu-ši E)] GIR-pa ² . ú-e-ḥu-un nu-mu ki-e KUR-KUR ^{HI-A}	13/ [Gdy jednak (do Hattusas z po)]wrotem się skiero- wałem, wówczas przeciw mnie te oto kraje
14/ 5/6 [(ku-u-ru-ur e-ip-p)ir KUR ^{URU} xx]-uq-qa KUR URU Ki-iš-pu-u-ua KUR URU U-na-li-ja	14/ [(chwyci)ły (za broń): kraj]-ugga, kraj miasta Kis- puwa, kraj miasta Unalijs,
15/ 7/8 [KUR ^{URU} xxxxx(KUR ^{URU} Du-ú)]-ra KUR ^{URU} Hal- -lu-ua KUR ^{URU} Hu-u-ua- al-lu-ši-ja	15/ [kraj miasta —, (kraj miasta Du)]ra, kraj miasta Halluwa, kraj miasta Huwallusija,
16/ 8/9 [KUR ^{URU} K(a-ra-ki-š)a KUR ^{URU} Du-un]-da ³ . KUR ^{URU} A-da-du-ra KUR ^{URU} Pa-ri-iš-ta	16/ [kraj miasta K(arakis)a, kraj miasta Dun]da, kraj miasta Adadura, kraj miasta Pa- rista,

1. B₂: ANŠU.KUR.RA^{HI-A} GIŠGIGIR^{MEŠ}2. B₄: a-ap-pa3. B₈: -]un-t[a

- 17/ ¹⁰/₁₁ [KUR^{URU} xxxx KUR^{URU}
xx-(u)a]-a KUR^{URU}Ua-
ar-ši-ja KUR^{URU} Kù-ru-
up-pí-ja
- 18, ¹¹/₁₂ [KUR^{URU} X-(lu-iš-ša)¹.
KUR^{URU}] A-la-ad-ra
KUR^{HUR.SAG} Pa-ḥu-ri-na
KUR^{URU} Pa-šu-ḥal-ta
- 19, ¹²/₁₃ [KUR^{URU} xxxxx] KUR^{URU}
Ú-i-lu-ši-ja KUR^{URU}
Ta-ru-i-ša².
- 20, 14 [xxxxxx]-a QA-DU ZAB
MEŠŠ[U N]U an-da ta-
-ru-up-pa-an-ta-ti³.
- 21, 15 [xxxxx]-ŠU-NU nu-mu
me-na-aḥ-ḥa-an-da tu-
uz-zi-in da-a-ir
- 22, 16 [xxx] ^m Tu-ut-ḥa-li-ja-aš
iš-pa-an-ta-az tu-uz-zi-
ma-an SUD-nu-un⁴.
- 23, 17 [nu-za!Š]A ZAB^{MEŠ} LÚ-
KÚR tu-uz-zi-in a[n-d]a
ḥu-la-li-ja-nu-un
- 24, ¹⁸/₁₉ [na-an]-mu DINGIR^{MEŠ}
pa-ra-a pí-i-e-ir
^DUTU^{URU} TÚL-na ne-
-pí-ša-aš ^DU-aš⁵.
- 25, ¹⁹/₂₀ [^DLAM]A^{URU} KÙ-
BABBAR^{TI} ^DZA-BA₄-
BA₄ ^DU + DAR ^DEŠ
^DLi-el-ua-ni-iš
- 17/ [kraj ^{miasta} ?, kraj ^{miasta} ?-
-(w)]a, kraj ^{miasta} Warsija,
kraj ^{miasta} Kuruppia,
- 18, [kraj ^{miasta} X-(luissa), kraj
^{miasta}] Aladra, kraj ^{góry} Pa-
hurina, kraj ^{miasta} Pasu-
halta
- 19, [kraj ^{miasta} —], kraj ^{miasta} Wi-
lusija, kraj ^{miasta} Taruisa,
- 20, [] z sw[ym]i ludźmi
zgromadziły się
- 21, [] swe i naprzeciw
mnie ustawiły armję.
- 22, [/a] Tuthaljas w nocy przy-
prowadziłem swoje wojsko
- 23, [/i] otoczyłem armję zbun-
towanych.
- 24, Bogowie wydali mi [ja]:
bogini słońca ^{miasta} Arinna,
niebieski bóg burzy,
- 25, [bóstwo opiekuńcz]e ^{miasta}
Hatti, Zababa, Istar, bóg
księżycy, Lelwanis.

1. Forrer ReA I 227: – losa

2. B₁₃: Ta]-ru-ú-i-š[a3. B₁₄: ta-r]u-up-pa-an-da[-ti4. B₁₆: ḥu-it-ti-i[a-nu-un5. B₁₉: nepišaš] DIM-aš

- 26, 21(?) [na-aš-t]a ŠA ZAB^{MEŠ} LÚ-KÚR tu-uz-zi-i[n
xx]x-[(nu-un)] nam-ma-
-aš-ta KUR-e-aš-ma-aš
- 27, 22(?) [an-d]a pa-a-un ku-e-
iz-za-aš-ta ku-e-iz KU[R-
e-az tu-]uz-zi-iš
- 28, [la-aḫ-]ḫa¹ u-ḡa-an-za
e-eš-ta
-
- 29, [nu-mu DINGIR]^{MEŠ} pí-
ra-an ḫu-u-i-e-ir nu ki-i
ku-e KUR-KUR^{HI-A} lam-
-ni-ja-nu-un
- 30, [ku-u-ru-]ur ku-i-e-eš e-ip-
pir na-at-mu DINGIR^{MEŠ}
pa-ra-a pí-i-e-ir
- 31, [nu-za ki-]e KUR-KUR^{TIM}
ḫu-u-ma-an ar-nu-nu-un
NAM-RA^{MEŠ} GUD UDU
KUR-e-aš a-aš-šu
- 32, [ar-ḫa] ^{URU} Ḫa-at-tu-ši u-
ḡa-te-nu-un
-
- 33, [nu GIM-]an KUR^{UKU} A-
-aš-šu-ḡa ḫar-ni-in-ku-un
nu EGIR-pa ^{URU} KÙ-
BABBAR-ši ar-ḫa
- 34, [ú-ḡa-n]u-un al-ša-an-da-
an-na I.10000 ZAB^{MEŠ}
Ù VI ME ANŠU.KUR-
RA ^{GIŠ} GIGIR^{MEŠ}
- 35, [LÚ^{MEŠ} i]š-me-ri-ja-aš BE-
LU^{HI-A}-uš ^{URU} KÙ.BAB-
BAR-ši u-ḡa-te-nu-un
- 26, [Dzięki te]mu armję zbun-
towanych [rozgrom]iłem.
Następnie wówczas do
ich krajów
- 27, [wkro]czyłem, i z którego-
kolwiek k[raju wo]jsko
wówczas
- 28, [do wal]ki nadeszło —
-
- 29 przed[emną bogowi]e śpie-
szyli, i te kraje, które wy-
mienilem,
- 30, które chwyciły się [nieprzy-
jaźni, te wydali mi bogo-
wie.
- 31, [Tak więc t]e kraje wszy-
stkie *przyprowadziłem*.
Ludność podbitą, bydło,
owce, mienie kraju
32. [prec]z do Hattusas przy-
prowadziłem.
-
- 33/34 [A gd]y kraj ^{miasta} Assu-
wa zniszczyłem, [to przy-
sze]dłem znowu stamtąd
do Hattussas,
- 34, i do niewoli 10000 pieszych,
600 zaprzęgów wozów
wojennych
- 35, [i ludzi] do Hattusas
przyprowadziłem

1. [ar-]ḫa Friedrich ustnie.

<p>36, [na-aš^{UR}]U KÙ.BABBAR-
-ši a-ša-aš-ḥu-un^m SUM-
DLAMA^m Ku-uk-kúl-li-
-in</p> <p>37, [DUMU-ŠU^m Ma-la-z]i-ti-
-in ŠA^m SUM-DLAMA
LÚka-e-na-an nu a-pu-u-
-uš-ša</p> <p>38, [URUKÙ.BABBAR-ši ú]-ḡa-
te-nu-un Û DUMU^{MEŠ}-
ŠU-NU ku-i-e-eš</p> <p>39, [xxxxx]xx^{GIŠ}GIGIR^{MEŠ} nu
a-pu-u-uš-ša^{URU} KÙ-
BABBAR-ši u-ḡa-te[-nu-
-un]</p> | <p>36, [i ich] w Hattusas osiedli-
łem.
SUM-DLAMA, Kukkullisa,</p> <p>37, [jego syna, Malaz]itisa, po-
winowatego SUM-DLA-
MA, i tych również</p> <p>38, [do Hattusas przy]prowa-
dziłem, i ich synów i wnu-
ków, którzy</p> <p>39, [] wozy, i tych rów-
nież do Hattusas przypro-
wadziłem].</p> |
|--|--|

Rev. III.

<p>1. [xxxx^{URU}]Ha-at-tu-ši ar-
ḥu-un nu^m SUM-DLA-
MA-an^m Ma[-la-zi-ti-in-
-na]</p> <p>A B
2. ^{2/3} [I-NA É] KI.LAM KI-
LAM-aš^DU-ni pi-iḥ-ḥu-
-un^mKu-uk-ku-li-in-[ma</p> <p>3. ^{3/4} [DUMU-ŠU ÌR]-an-ni da-
-aḥ-ḥu-un na-an ar-ḥa
da-la-aḥ-ḥu-un</p> <p>4. 5 [EGIR-p]a-an-na^m Ku-
uk-ku-ul-li-iš kat-ta-an
BAL i-ja-at¹.</p> <p>5. 6 [na-a]š-ta ŠA KUR^{URU}
A-aš-šu-ḡa I.10000 ZAB^{MEŠ}
Û VI ME LÚ^{MEŠ} iš-me-
ri-ja-aš EN^{MEŠ}-uš</p> | <p>1. [Gdy do] Hattusas przyby-
łem, SUM-LAMA [i] Ma[-
lazitisa]</p> <p>2. [z E-KI-LAM bogu burzy
od KI-LAM oddałem. [Na-
tomiaś] Kukkullisa,</p> <p>3. [jego syna, do podd]aństwa
przyjąłem i wypuściłem go</p> <p>4. [Późni]ej Kukkullis pod-
niósł na dole bunt</p> <p>5. [i następ]nie (pochodzą-
cych) z kraju Assuwa
10000 pieszych i 600.....</p> |
|--|--|

6. 7 [t]a-at-ra-aḫ-ḫa-aš nu ʁa- -ag-ga ₅ -ri-ja-u-ʁa-ari-ja-at	6. [na]kłonił do spisku i spowodował bunt.
7. 8 [n]a-aš-mu DINGIR ^{MEŠ} pa-ra-a pí-i-e-ir nu-uš- ma-aš-ta ut-tar ar-ḫa iš- -du-ʁa-ti	7. Ich wydali mi bogowie; więc ich sprawa została wykryta,
8. 9 nu-uš-kán ḫa-aš-pí-ir ^m Ku-uk-ku-li-in-na-kán ku-in-ni-ir	8. ich rozgromili, a Kukulisa zabili.
9 10 <nu-> za ku-it-ma-an ^m Tu-ut-ḫa-li-ja-aš LUGAL.GAL I-NA KUR ^{URU} A-aš-šu-ʁa	9 Podczas gdy ja Tuthaljas, wielki król, w kraju ^{miasta} Assuwa
10 11 la-aḫ-ḫi-ja-u-ʁa-anzi e- š-ʁu-un EGIR-pa-an-na- mu ZAB ^{MEŠ} ^{URU} Ga-aš- -ga-aš	10 w celu walki przebywałem, za moimi plecami (albo „znowu przeciw mnie”?) zastępy gasgejskie
11 12 ku-u-ru-ur e-IZ-BAT na- -an-ša-an I-NA KUR ^{URU} Ha-at-ti an-da-an ú-it	11 chwyciły za broń, wpadły do kraju Hatti
12 13 nu KUR-e ḫar-ni-in-ki- -eš-ki-ir ma-a-an ^m Tu- -ut-ḫa-li-ja-aš LUGA[L- GAL]	12 i kraj pustoszyły. Kiedy ja, Tuthaljas, [wielki k]ról,
13 14 ^{URU} Ha-at-tu-ši a-ar-ḫu-un na-aš-ta ZAB ^{MEŠ} LÚ.KÚR ar-ḫa pá[r-aš-še-i]r	13 do Hattusas przybyłem, zbi[egły] następnie nie- przyjacielskie zastępy.
14 ^{15/16} nam-ma-an-za-an EGIR- -an-da-pét IZ-BAT ¹ nu I-NA KUR ^{URU} Ga-aš-g[a la-a]ḫ-ḫi-ja-u-ʁa-an-zi	14 Potem ścigałem ich i do kraju gasgejskiego dla walki
15 pa-a-u-un nu KUR ^{URU} Ga-aš-ga ḫu-u-ma-an an-da a-a[r-aš]	15 poszedłem. Wtedy kraj Gas- ga cały zgromadzi[ł się]

1. B₁₅: EGI]R-an-pét e-ip-p[u-un

- 16 nu-mu ^{URU}Ti-ua-ra ŠI-an-da tu-uz-zi-in da-a[-iš xx] tu-uz-zi-az ^{16/17} i <przeciw> mnie w mieście Tiwara wojsko wystaw[iał].— Za plecami wojska
- 17 EGIR-pa ^{GIŠ}TIR IZ-BAT pi-ra-an ar-ħa-ma-aš-ši-iš-t[a ^{ÍD}-aš a-a]r-aš-zi 17 zajął las, przed niem zaś płyn[ie rzeka].
- 18 u-ga-aš-ši ^m Tu-ut-ħa-li-ia-aš LUGAL.GAL za-aħ-ħi-i[a pa-a-u-un] 18 Ja Tuthaljas [maszerowałem] przeciw niemu [do w]alki,
- 19 na-an-mu DINGIR^{MEŠ} pa-ra-a pí-i-e-ir ^DUTU-aš ^{URU}A-[ri-in-na ^DLAMA ^URU] Ĥa-at-ti 19 i bogowie wydali mi go: bogini słońca ^{miasta}Arinna, bóstwo opiekuńcze ^{miasta}Hatti,
- 20 ^DZA-BA₄-BA₄ ^DU+DAR ^DEŠ ^DLi-el-ua-ni-eš [na-aš-ta ŠA KUR ^{UR}] ^UGa-aš-ga. 20/21 Zababa, Istar, bóg księżycy, bogini Lelwanis, [wówczas] pobiłem wojsko [kraju] Gasga.
- 21 tu-uz-zi-in ku-e-nu-un
-
- 22 nam-ma-aš-ta KUR-e-aš-ša an-da pa-a-u-u[n nu ku-i-e-eš HUR-SA]G^{MEŠ} ^{URU}AS.SI.A BÂD 22 Następnie także do krajów wkroczył[em, i które jako gór]y i warowne miejscowości
- 23 na-ak-ki-i-e-eš nu-uš-kán ku-e-nu-u[n ú-e-it-ta-]an-ta-an-ni-ma-aš-ši 23 niewygodne były, te podbił[em]. A w następnym [ro]ku <przeciw> niemu
- 24 nam-ma la-aħ-ħi-ia-u-ua-an-zi p[a-a-u-un nu-mu DINGIR]^{MEŠ} pí-ra-an ĥu-u-i-e-ir 24 znowu do walki s[zedłem. Bogowie] śpieszyli przedemną.
- 25 na-aš-ta KUR^{URU}Ga-aš-ga [ħu-u-ma-an ku-e-nu-un]MU-an-ni-ma-ši 25 Następnie kraj Gasga [w całości] podbiłem. W] następnym roku zaś <przeciw> niemu
- 26 la-aħ-ħi-ia-u-ua-an[-zi U-UL pa-a-u-u]n 26 do wal[ki nie szedłem].

<p>27 [EGIR-<i>pa-a</i>]n-na-m[u xxx-
xxxxx]x KUR-e-an-za
ku-u-ru-ur IZ-BAT</p> <p>28 [xxxxxxxxxxxxxxxx] IZ-BAT
nu-uš-ši LUGAL
URU₁Hur-ri</p> <p>29/ [xxxxxxxxx KUR^{URU} I-š]u-
-ua la-aḥ-ḫi-ja-u-ua-an-zi
pa-a-u-un</p> <p>30/ [xxxxxxxxxxxxxxxx K]UR^{URU}
I-šu-ua za-aḥ-ḫi-ja-aḥ-
-ḫa-at</p> <p>31/ [xxxxxxxxxxxxx]x ú-it nu-mu
KUR-e EGIR-an</p> <p>32/ [xxxxxxxxxxxxx]x ta-la-aḥ-ḫu-
-un na-aš-ta GIM-an</p> <p>33/ [xxxxxxxxxxxxx] u-ga-aš-ta
šal-li KUR-e KUR^{URU}
I-šu-ua</p> <p>34/ [xxxxxxxxxxxxxxx]x I É^{TIM}
ku-e-nu-un</p> | <p>27 [Późni]ej przeciw mni[e
] kraj zbuntował się.</p> <p>28] zajął, i jemu król
hurycki</p> <p>29/ do kraju Is]uwa do
walki szedłem</p> <p>30/ kr]aj Isuwa zwalczałem</p> <p>31/] przyszedł i kraj mi
znowu</p> <p>32/] pozostawiłem (wy-
puściłem?). Następnie, gdy</p> <p>33/] ja następnie wielki
kraj, kraj ^{miasta} Isuwa</p> <p>34/] jeden dom (aż do
jednego domu?) podbiłem
(zabiłem).</p> |
|---|--|

35/ [xxxxxxxxxxxxxxxx]x[xxxxxx 35/ ?

Na wierszu 35 urywa się ta kolumna całkowicie. Przypuszczalnie obejmowała 83 wiersze. W takim razie brakuje około 48 ww. do jej dolnego marginesu. Nie jest jednak rzeczą wykluczoną, że w tej przerwie umieścić trzeba fragment D (=KUB XXIII 16), którego przynależność do A już wydawca (KUB XXIII p. 9, nr. 16) uważał za możliwą. Niewiadomo wszakże, czy urywek D nie był zbyt wąski i czy nie miał tylko około 70 ww. w kolumnie.

F r a g m e n t D.

Rev. III X +

1 [xxxx] xxxx ku-ru-ur x[xxx
xxxx]	1.]—nieprzyjaźń [
2 [xxx] i-da-u-uḫ-mi nu ad-da-
-aš-mi-i[š xxxxxx]	2.] ? i ojciec mój
3 [iš-me-]e-ri-it ZAB ^{MEŠ} -it
A-NA ^m Mu-u-u[a-a xxxxx]	3. z []—, z piechotą przeciw
Muw[ie.
4 [nu Š]A ^m Mu-u-ua-a ¹ ZAB-
^{MEŠ} ANŠU.KUR.RA ^{MEŠ}
LÚ ^{MEŠ} Hu[r-la-aš-ša ZAB ^{MEŠ}	4/5 [Wtedy] żołnierze i zaprę-
gi Muwy, [także żołnierze
i za]pręgi Hu[rytów
5 [ANŠU.]KUR.RA ^{MEŠ} ANA ^m
Kán-tu-zi-li za-aḫ-bi-i[a
xxxxx	5 przeciw Kantuzilisowi do
walk[i
6 t]u-uz-zi-in EGIR-pa ti-it-
-ta-nu-e-ir [xxxxx	6 wojsko znowu ustawili [
7 ^m Kán-tu-uz-zi-li-iš ú-uq-qa
LUGAL-uš [xxxx	7 Kantuzilis i ja król [
8 nu ŠA ^m Mu-u-ua-a LÚ ^{MEŠ}
Hur-la-aš-ša tu-uz-z[i-ja-
-an xx	8 i Muwy i Hurytów wojs[ko—
9 ḫu-u-ul-li-ja-u-en nu ZAB ^{MEŠ}
LÚ.KÚR pa-an-ga-ri-it
BA.UG ₆	9 pobiliśmy (zwalczyliśmy),
żołnierze wroga tłum[nie
(z)ginęli.
10 nu VII LI-IM LÚ ^{MEŠ}
ZA-AB-DU-TI e-i[p-pu-un	10 Tak za[brałem] 7000 jeń-
ców [—
11 ^m Kar-ta-šu-u-ra-aš-ša tu-uz-
-zi-i[a-xxx	11 także wojsk[o] Kartasurasa
[—
12 [LÚ] ^{MEŠ} URU Hur-la-aš ku-iš
tu-uz-zi-i[a xxxx	12 które było wojsk[o] Hury-
tów [|

1. Po^m Muuā znak AŠ wytarty przez
pisarza?

13 [xx-]ta na-an u-ug ^m Tu-ut- ḫa-li[-i]a-aš LUGAL.GAL]	13]-łó, to ja Tuthalj[as, wielki król]
14 [xxx]-an-ni e-ip-pu-un nu ma- -a-an LÚ ^{MEŠ} Š ^{xxx}	14 do []— chwyciłem. Gdy więc lu[dzie
15 [LÚ ^{MEŠ} URU] Hur-la-aš ḫu- -ul-la-an-za-in a-[ú-e-ir	15 bitwę Hurytów z[obaczyli
16 [xxx]x EGIR-pa ḡa-aḫ-nu-ir nu LÚ ^{MEŠ} URU[xxxxx	16] odwrócili się znowu, i ludzie miasta[
17/ [xxxxx-]ti URU AŠ.AŠ.HLA BÂD ku-i-e-eš[xxxx	17 miejsca warowne, które (-rzy?) [
18/ [xxxxxxx]x-aḫ-ḫi-it da-aš x[-xxxxxxx	18 —
19/ [xxxxxxxxx]x[xxxxxxxxx	19 —

Od wiersza 19 urywa się D zupełnie. Gdyby D istotnie należało do zniszczonej połowy 3. kol. A, to w takim razie pozostałoby tam nieznanych jeszcze około 27 wierszy. Z 4. kol. A przechowały się tylko końcowe znaki tych wierszy, które się znajdowały we wysokości ww. 20—26 kol. III, mianowicie:

AIVX+

1/	]x	1	
2/	]	2	
3/	-]iš	3	
4/	x]ZAB ^{MEŠ} -ŠU	4	] jego żołnierze
5/	x]-pu-un	5	]łem
6/	-]ḡa	6	]
7/	-]za	7	]
8/		8	]

Do dolnego marginesu 4. kol. A brakuje więc jeszcze około 55 wierszy. Niewiadomo, czy cała ta część była zapisana znakami.

F r a g m e n t F.

Według przypuszczenia wydawcy (KUB XXIII p. 12 ur. 28) ten urywek mógłby należeć do tej samej tabliczki co E. Treść jego nie pozwala jednak na wyprowadzenie ścisłych wniosków:

wiersz

X +

1/		]x[x x]	1	
2/		]u-ja [x]	2	
3/		-]ar-aš	3	
4/	ⁿⁱ har}	-ni]-ik-ta	4	zn]iszczył (za]ciągnął)
5/		ki]-i-ša-ti	5	s]tał(o) się
6/	] ^{URU}	Ur-ša-(ta)-an	6	] ^{miasto} Ursas (Urtas)
7/		]ta	7	]it
8/		]x ki-i-ša-ti	8	] stał(o) się
9/		] ^{URU} Gi-a-la-aš	9	] ^{miasto} Gialas
10/		]še-ja-ši ni-a-ti	10	?
11	^{URU}]	Gi-a-la-an kat-ta-an	11	]Gialas w dół
12	I]Š-ME	ša-aš ni-ni-ik-ta-ti	12	u]słyszał, zmobilizował (się)
13	] ^m	Ad-ra-a-du-uš	13	] Adradus
14	]x	tar-ši-ki-iz-zi	14	] puszcza (mówi) ciągle
15	^{URU}	Ha-a]t-ti ud-ni-ja-az-ma	15	Ha]ti z kraju
16	]x	ú-da-aš-ta me-na-aḫ-ḫa- -an-da	16	] następnie przyprowadził naprzeciw
17	x]-mi ^m	At-ra-du-uš	17	.] Adradus, król [
		LUGAL i[-x		
18	ta]	k-šu-ul i-e-i[t	18	po]kój zawar[ł
19	] ^{URU}	Ha-at-tu-ši [xxxx]	19	] do ^{miasta} Hattusas [
20	k]	i-i-ša-ti ^m x[xxxxx]	20	s]tał(o) się [

Objaśnienia.

E.

Jaka była szerokość pierwszej kolumny, możemy przypuszczać z niejakim prawdopodobieństwem, ponieważ początek pierwszego wiersza da się uzupełnić na wzór dokumentów, podobnych do dokumentu E.—w. 1. Wyraz tabarna(s) jako tytuł króla hetyckiego spotyka się już w tekstach z epoki starego państwa hetyckiego, z wyjątkiem tekstów najdawniejszych (n. prz. 2 Bo TU 7). Za czasów nowego państwa hetyckiego z tytułem tabarna(s) współzawodniczy skutecznie wyraz ^DUTU^š „moje ^{bóg} słońce”. Obok tabarna(s) spotykamy jeszcze taḫarna (w tekstach hurycckich) i labarna(s). Jak Hrozný (IRAS VI 1922 str. 63 nn.) zauważył, w formach tabarna(s) i labarna(s) mamy do czynienia tylko z różną pisownią tego samego dźwięku, podobnego do tl. W używaniu tych dwóch form zachodzi jednak pewna różnica. Albowiem w nagłówku dokumentów spotyka się forma tabarna(s); natomiast w środku tekstów lubi język hetycki formę (^m) labarnas, podczas gdy języki akadyjski i protohetycki oddają pierwszeństwo formie (^m) tabarnas.

Powstanie tego tytułu trzeba (jak się zdaje) tłumaczyć podobnie jak genezę tytułów „cezar” i „król”. Mniej więcej w 19 wieku prz. Chr. żył w mieście Kussaras król Labarnas, który u Hetytów uchodził za założyciela ich państwa (por. n. prz. 2 BoTU 23 A I 2 nn.). Jego następcą Hattusilis (I) używa w dokumencie dwujęzycznym (2 BoTU 8) wyrazu t/labarna(s) już w szerszym znaczeniu. Król ten nazywa tak siebie samego (nie dodając swego imienia) i swego syna Mursilisa (I). Widocznie uważa król Hattusilis wyraz t/labarnas za imię swoje własne (por. n. prz. 2 BoTU 8 I 1 i in.) i za tytuł swego następcy (2 BoTU 8 I 2, II 31). Zwraca jednak uwagę fakt, że już ten dokument przy używaniu form tabarnas i labarnas trzyma się tej samej zasady, co teksty późniejsze.

Wydaje się zatem, że już w czasach Hattusilisa(I) istniała ustalona tradycja, co do stosowania obu form tego tytułu. Forma Labarsa, jako imię osoby męskiej, występuje w tekstach kappadockich (n. prz. KTBl nr. 9 7.9, uwaga ibid. str. 32).

Imię męskie Tuthalija(s) spotyka się w tekstach kapadoc-
kich (CCT I 34 a 17) i kilkakrotnie w dokumentach hetyckich dla
oznaczenia członków rodziny królewskiej. O osobach tego imie-
nia w epoce starego państwa hetyckiego wiemy niewiele lub
nic, ponieważ imię to występuje w tekstach zniszczonych albo
trudnych do zrozumienia, mianowicie KBo I 11 obv. 17 n.; 2 BoTU
25 I 10. Może mamy do czynienia w obu wypadkach tylko z jed-
nym i tym samym królem, który—jak przypuszcza Forrer 2 BoTU
str. 25*—był władcą państwa Kussaras na dwa pokolenia przed
Labarnasem, więc pod koniec 20 stulecia prz. Chr.

Wyraźniej przedstawia się następny Tuthaljas (II). Jak się
zdaje, w drugiej połowie 15 wieku prz. Chr. był on założycie-
lem nowej dynastji hetyckiej. Był to dzielny wojownik, który
walczył szczęśliwie n. prz. w Syrii (por. KBo I 6 I 15). Koło
r. 1400 prz. Chr. był królem państwa hetyckiego Tuthaljas (III),
ojciec sławnego Suppiluljummy. Jego rządy nie były szczęśliwe
dla Hatti. Widocznie pod naporem licznych nieprzyjaciół podzie-
lił się władzą z swym synem Tuthaljasem „Młodszym”. Tego
jednak niebawem zgładził Suppiluljumas i został współrządcą
swego ojca. W drugiej połowie 14 wieku prz. Chr. był lenni-
kiem Mursilisa (II) Tuthaljas, król miasta Kargamis = Karkemis
(KBo III 3 IV 36; także KUB XXIII 126 II 42?).

Stosunkowo najwięcej wiadomości posiadamy dotąd o Tut-
haljasie (IV), synu i następcy Hattusilisa (III). W młodości oddał
go ojciec na służbę bogini Istar; zostawszy królem, przeprowa-
dzał różne reformy religijne (por. n. prz. KUB XXV 18—24,
przedewszystkiem ibid. 19 II 18—22, uzupełn. prz. 18 III 8—10!).
O jego licznych wojnach z rozmaitymi sąsiadami powiadamia
nas niniejszy dokument. Do oświecenia jego polityki przyczy-
niają się w znacznej mierze dokumenty dotyczące stosunków mię-
dypaństwowych z czasów samego Tuthaljas (n. prz. jego układ
z królem państwa Amurru Istarmuwa, KUB XXIII 1; jego ko-
respondencja z królem asyryjskim, KUB XXIII 97, 99 i t. d.) albo
z czasów jego syna i następcy Arnuwandasa (n. prz. KUB XIV 1;
XXIII 21 + VI 49, tłumaczył częściowo Götze Madd. str. 157).
W późniejszym wieku przybrał sobie Tuthaljas, być może, swego
syna Arnuwandasa za współrządcę (por. KUB XXIII 21, pamięt-

niki tegoż Arnuw.). Jego wnukiem był Tuthaljas (V), widocznie ostatni z królów wielkiego państwa hetyckiego (koło r. 1200 prz. Chr.). I on był odnowicielem obrzędów religijnych (KUB XI 31 VI 7). O jego działalności politycznej głucho; doczekał się prawdopodobnie upadku swego państwa.

Jak wynika z powyższego zestawienia, znamy dotąd 5 Tuthaljasów jako królów hetyckich. Nie jest jednak rzeczą wykluczoną, że (według 2 BoTU 24 II 15) istniał jeszcze jeden Tuthaljas, którego synem mógł być Arnuwandas (2 BoTU 24 II 19). Cavaignac szuka go w 16 wieku prz. Chr. (RHA I 3 p. 74), narazie bez dostatecznego uzasadnienia.

Trzeba tu uwagę zwrócić na formy tabarna (nie tabarnas!) i Tuthaliija (nie Tuthaliias!) po *UMMA*. W zwrotach akadyjskich teksty hetyckie zwykle wykazują formy bez końcówek, we wszystkich przypadkach. Wobec tego można nasze tabarna i Tuthaliija uważać za nominatywy. Z drugiej strony jednak trzeba zaznaczyć, że *UMMA* niekiedy odpowiada *AUATE* „słowa” (n. prz. KBo VI 29₁ nn.). Wobec tego zachodzi możliwość, że niejeden pisarz hetycki pojmował także wyraz *UMMA* jako rzeczownik, a następne formy bez końcówek uważał za genetywy.

LUGAL „król” brzmiało w hetyckim (przynajmniej niekiedy) jako hassus, a GAL „wielki” jako salis. Z tego jednak nie widać jeszcze jasno, jak wymawiano LUGAL. GAL w naszym miejscu. Dla powstania i znaczenia tego tytułu jest może rzeczą ważną, że w tekstach hetyckich król Anittas pierwszy go przybiera po swem zwycięstwie nad nieprzyjacielskimi miastami (KBo III 22 obv. 41); w preskrypcie natomiast mianuje się urzędowo tylko LUGAL ^{URU} Kussara „król miasta Kussaras”. Dalej trzeba również zaznaczyć, że królowie hetyccy tytułują się LUGAL-GAL nie tylko w dokumentach politycznych dotyczących stosunków międzypaństwowych, lecz niekiedy także w rytuałach religijnych (n. prz. KUB XXV 20 IV 12).

W. 2. DINGIR^{LIM}-iš kisat występuje w tekstach hetyckich często i (o ile mogłem zbadać) oznacza śmierć „wielkiego króla”. DINGIR^{LIM}-iš uważa się naogół za rzeczownik w nominatywie (może siḡannis „bóg?”). Forrer (Forsch. I 250) widzi w tej formie przysłówek akadyjski iliš „jak bóg, równy bogu”. Dopiero

szczegółowe badanie wykaże, czy król hetycki już za życia nie był „jak bóg”. Z drugiej strony jest rzeczą ciekawą, że zwrot ten odnajdujemy stale w formie skostniałej DINGIR^{LIM}-iš, nigdy (o ile pamiętam) DINGIR^{LUM} i t. p. (obecnie por. Ahh str. 230₁!).

Arzawa, nazwa treści polityczno-geograficznej, spotyka się (przeważnie jako KUR^{UKU}Arzauu) w tekstach hetyckich, od Suppiluljumasa począwszy, a w formie Arzauia już w czasach dawnego państwa hetyckiego. Nasze wiadomości historyczne o stosunkach między państwem hetyckim i Arzawą sięgają bardzo daleko wstecz. Podobno już król Labarnas podbił Arzawę (MVAeG 34, 1 str. 50 § 2). Odtąd królowie hetyccy uważali (zdaje się) stale Arzawę za kraj zależny od Hatti. Władcy kraju Arzawa dążyli jednak nieustannie do niezależności politycznej i do rozszerzenia swych wpływów, często ze szkodą dla potęgi hetyckiej. W tekstach hetyckich występuje Arzawa przeważnie jako nieprzyjaciół Hetytów. Stopień zależności króla Arzawy od króla hetyckiego nie jest jeszcze dokładnie określony. Mursilis II (M V AeG 31, 1 str. 54) i Muwattallis (MVAeG 34, 1 str. 64) określają władcę Arzawy w stosunku do króla hetyckiego niejasnym wyrazem ^{LÜ}kuriūnas (por. obecnie Ahh str. 347!). Zwykłym lennikiem nie był, jak wynika z tekstu KUB XXIV 4 obv. 16 nn., 25 nn. Co do geograficznego położenia kraju Arzawa patrz poniżej.

Na początku 4 wiersza znajdowało się może orzeczenie poprzedniego i początek nowego zdania, przypuszczalnie [BAL i-ja-at nu-za] „[zbuntował się i]”. Przy takim rozumowaniu trzeba się jednak zapytać, gdzie szukać bliższego określenia wyrazu LUGAL^{MES} „królowie”. — Czy całe wolne miejsce na początku 5 wiersza zajmowała forma określona czasownika? Nie wiadomo również, czy podmiotem do uit jeszcze jest „król kraju Arzawa”. — Nie jest rzeczą wykluczoną, że na początku 7 wiersza znajdowała się jakaś nazwa geograficzna, a nie orzeczenie. — W. 8. Sarmanas występuje w układzie króla hetyckiego (może Hattusilisa III; mniej prawdopodobny jest Tuthaljas IV) z władcą kraju Dattassa Ulmi-Tesupem, w ścisłej łączności z krajem Dattassa (KBo IV 10 obv. 34 n.). — Uliūanda jest może tylko odmienną formą nazwy geograficznej Waliwanda, która w tekstach

Mursilisa (II) odgrywa pewną rolę, jak zobaczymy poniżej. — Czy nazwy Ba₇ (Mas?)-su-ḫal-da (w. 9) i Pa-su-ḫal-ta (A II 18) pokrywają się pod względem treści? — Zakończenie 11 wiersza wskazuje może na to, że tam (od 10 w. począwszy?) już nie mamy wyliczania miejscowości, lecz opowiadanie wypadków. —

Do 13 w. włącznie opisuje Tuthaljas zachowanie się strony przeciwnej, od 14 w. własne kroki przeciwdziałające. Na wyprawę wojskową (bitwę?) wskazują może ww. 19 i 20.

Końca pierwszego ustępu można tylko domyślać się. W fragmencie A jeden samodzielny ustęp (rev. III 9—26) obejmuje 17 ww., a najobszerniejszy opis jednego splotu wydarzeń 34 ww. (obv. II 13—rev. III 8). Na podstawie tych dwóch przykładów można przypuszczać, że w E kończył się pierwszy ustęp (z powodu uboższej treści pojedynczego wiersza) koło 25 w., najpóźniej koło w. obv. I 40. W takim razie dzieliła się pierwsza kolumna w E (jeżeli wogóle obejmowała około 66 ww.) może na trzy ustępy, opisujące trzy różne wyprawy. W urywku A natomiast obejmowała jedna kolumna (może 83 ww. czyli) przeciętnie cztery różne ustępy. Wobec tego trzeba ten ustęp, którego ślady przechowały się w E na początku drugiej kolumny obverso, umieścić w A jeszcze na końcu pierwszej kolumny, o ile ta również (jak E I) zawierała początek całego dzieła.

C (=KUB XXIII 13).

Na tylnej stronie tego fragmentu stwierdził Sommer (Ahh str. 314) miejsce niepokryte pismem. Powstaje więc pytanie, czy istotnie, jak wnioskuje Sommer, tekst już poprzednio dobiegł końca i reszta strony była wolna. Prof. Ehelolf, który zbadał oryginał, przyłącza się do zdania Sommera. Szerokość, którą Sommer (op. cit.) przypisuje fragmentowi, jest może za wielka.

1 w. Nazwa polityczno - geograficzna „kraj rzeki Sēḫa” powtarza się dosyć często w tekstach hetyckich, zwykle w formie KUR^{id} Sēḫa, nieraz ^{id}Sēḫa „rzeka Sēḫa”, wyjątkowo KUR(?) Sēḫa „kraj Sēḫa” (KUB XXII 34₄, tekst niepolityczny, zawierający wróżby), również wyjątkowo KUR ^{id}Sēḫas w naszym miejscu. Tego rodzaju nazwy geograficzne otrzymują niekiedy hetyckie zakończenie -as, n. prz. jeżeli wyraz jako dopełniacz po-

przedza rzeczownik, od którego zależy (por. 2 BoTU 35 I 8 n.: nu KUR^{URU}Māsas kuit ZAB^{MEŠ} KUR^{URU}Kammalassa KUR^{URU}ÍD-SIK GUL-anneskit... „ponieważ żołnierze kraju Māsa i kraju Kammala niszczyli kraj Rzeki Żółtej...”). W niniejszym miejscu jednak nic nie wskazuje na to, by KUR^{ID}Sēhas było dopełniaczem.

Jako czynnik polityczny występuje kraj rzeki Sēha za czasów Mursilisa (II). Ten król i brat jego Arnuwandas opiekowali się Manapa-Dattasem, władcą kraju rzeki Sēha. Krótco później jednak (podczas wielkiej wojny Mursilisa II z Arzawą) występuje Manapa-Dattas jako stronnik Arzawy. Z tego powodu Mursilis zamierzał wkroczyć z wojskiem w granice państwa Manapa-Dattasa, zlitował się jednak nad nim i oddał mu kraj rzeki Sēha i kraj Apawija jako lenno hetyckie (Staatsv. II str. 1 nn.). Manapa-Dattas przeżył Mursilisa (Forsch. I p. 90), dotrzymując ciągle wierności królom hetyckim. Jego syn Masturis, mąż siostry Muwatalisa, stanął po stronie Hattusilisa (III) przeciw Urhi-Tesupowi (KUB XXIII 1 II 14 nn.; Forsch. I str. 89 nn.). O geograficznym położeniu kraju rzeki Sēha patrz poniżej!

Czy przed -ŠU należy uzupełnić jaką liczbę (może „po raz [dr]ugi”)? Ostatni wyraz czytał Hrozný (KBo VI 27 II 1) jako ūa-aš-ta-i; w wydaniu Götzego natomiast i na fotografii tekstu widać już tylko ūa-aš-ta-aš. Oryginał przemawia może raczej za -aš.

W 2 wierszu znajdował się na początku przedmiot do tarāhta. Uzupełnienie A-B]I jest prawdopodobne. Wiemy o stosunkach Mursilisa (II) z krajem rzeki Sēha (patrz powyżej!). Czy również Hattusilis (III) ten kraj najechał, niewiadomo. W każdym razie jest pewne, że walczył w południowej części Azji Mniejszej (por. Forsch. I 30!). Zwrot „zwyciężył bronią” spotyka się często w tekstach hetyckich. Z krajem podbitym obchodził się zwycięzca hetycki rozmaicie. Niekiedy oddawał go wojsku na pastwę (n. prz. 2 BoTU 58 B IV 12). Najczęściej jednak uprowadzał i ludność i jej mienie ruchome do Hattusas. Stosunek między krajem podbitym a państwem hetyckim nie jest wyjaśniony dotąd (por. V. Korošec, *Hethit. Staatsverträge*, Lipsk, Weicher, 1931). Prawdopodobnie król hetycki uważał się

za bezpośredniego pana ziemi i ludności. Niekiedy jednak „wypuszczał ją z swych rąk” (arba daliā-), zawierając z tubylcem układ lenny (n. prz. KUB XXIII 11 rew. III 2; Alaks. § 4 i 17 i t. p.). — 4 w. Do kogo odnosi się -ši w nu-ua-aš-ši? Po nu-ua-si był może znak, często używany w tekstach hetyckich, a wskazujący na obce pochodzenie albo przynajmniej obcy wygląd następnej formy. — Czy isḫunaḫ- należy do isḫuna- (CH § 175) wzgl. isḫuua- (zamiast isḫuūannaḫ-)? — 5 w. Czy podmiotem do kururijaḫta jest kraj rzeki Sēha? Nie jest wykluczone, że mowa wprost kończy się na kururijaḫta.

Kraj Ahijawa spotyka się w kilku miejscach nielicznych tekstów nowego państwa hetyckiego. Forma tej nazwy jest naogół ta, jaką mamy w naszym dokumencie. KUB XIV 1 obv. 1(?) i 60 jednak czytamy A-aḫ-ḫi-ja. Fonetyczny stosunek między formami Ahijawa i Ahija nie jest jeszcze dokładnie wyjaśniony. Bliskie są obie formy bezwątpienia, a do przypisywania im różnej treści nie mamy powodu.

Państwo Ahijawa broniło skutecznie niezależności od Hatti, może dzięki swemu geograficznemu położeniu. Za Mursilisa (II) między Ahijawą i Hatti panują naogół poprawne stosunki. Wpływy hetyckie sięgały wówczas granic państwa Ahijawa. Pod koniec 13 wieku prz. Chr. natomiast występuje Ahijawa agresywnie wobec kurczących się granic państwa hetyckiego. Królowie hetyccy liczą się poważnie z państwem Ahijawa i postępują ostrożnie wobec niego. Ważną rzeczą byłoby, gdyby Mursilis (II) jego władcy przyznał tytuł „wielkiego króla”. Według Forrera Forsch. I str. 110 w. 13 miało to istotnie miejsce. Publikacja tego tekstu jednak (KUB XIV 3 II 13) wykazuje niepewne tylko ślady zniszczonego wyrazu (Aḫḫ. str. 6_{13n.}, 100 i in.).

Jak wynika z KUB XXIII 1 IV 3, urzędowe koła hetyckie nie zaliczały państwa Ahijawa w poczet ówczesnych mocarstw (jak Egipt, Babilonję, Asyrję). Znaczenie miała widocznie jego flota (KUB XXIII 1 IV 19). O geograficznym położeniu Ahijawy patrz poniżej.

W naszym miejscu (C 5) niewiadomo, czy król kraju Ahijawa cofał się na miejsce bezpieczne, czy też znowu (za plecami Tuthaljasa?) chwycił za broń. Znaczenie zwrotu EGIR-pa ep-

w tym miejscu nie jest pewne, ponieważ brak jakiegokolwiek uzupełnienia. Porównać można 2 BoTU 61 A II 24: URU-BAD EGIR-pa appannas AŠRU „warowne osiedle jako miejsce schronienia się”. — 6 w. Podmiotem dla EGIR-pa epta jest prawdopodobnie jeszcze król Ahijawy. Podobnie wyraża się n. prz. Mursilis (II) 2 BoTU 62 II 5 n.: nusmas pāun nu pāun KUR^{URU}Taggasta ḫarninkun „Przeciw nim maszerowałem i podczas marszu zniszczyłem kraj Taggasta”. Czy czasownik iḫannija- w naszym miejscu ma znaczenie „ciągle dalej maszerować”, które wskazywałoby w ten sposób na związek między zachowaniem się króla Ahijawy i Tuthaljasza? — 7 w. ḫé-kur następuje w kilku tekstach hetyckich, niekiedy w formie ḫé-gur. Fakt, że można było pisać zarówno KUR jak GUR, przemawiałby przeciw pojmowaniu tego znaku jako ideogramu. Z drugiej strony jednak trzeba podkreślić niezmiennność tej formy we wszystkich przypadkach (n. prz. Bo. 459 rev. 13 w liczbie mnogiej: II ZÁ ḫé-gur; KUB XVI 27, 3 genet. sg.: LÜ^{MEŠ} É ḫé-kur pirṽa). Jako determinatyw ma ten wyraz zwykle ZÁ „kamień”, wyjątkowo (n. prz. KUB XVI 27, 3) É „dom”. Zwykle jest bliżej określony, przez przymiotnik (n. prz. KBo II 5 I 14: ZJÁ ḫé-kur^{URU} Pittalaḫsan) albo przez rzeczownik na -a. W tym miejscu zasługują na wzmiankę zwroty jak ZÁ ḫé-kur pittalaḫsa (KBo II 5 I 4, 12) i ZJÁ ḫé-kur^{URU}pittalaḫsan (ibid. w. 14). Czy w pierwszych dwóch wypadkach po ḫekur wypadło KUR wzgl. URU? Dalej można porównać ZÁ ḫé-kur^DPirṽa (KUB XVI 42 rev. 1) i ZÁ ḫé-gur pirṽa (Bo. 459 rev. 18) wzgl. É ḫé-kur pirṽa (KUB XVI 27, 3).¹⁾

Podstawowego znaczenia wyrazu ḫekur, na razie z dokładnością stwierdzić nie można. W naszym tekście ḫekur oznacza widocznie miejsce obszerne, skaliste, zabezpieczone od napadu i górujące nad okolicą. Podobne znaczenie ma również KBo II 5 I 4. 12. 14. W obu wypadkach ḫekur służy za warowne schronisko przed nieprzyjacielem podczas wojny. Z tem zgadzają się wywody w AfO VI 6 str. 289. Tłumaczenie „wierzchołek skały”

¹⁾ Przy zbieraniu tekstów, dotyczących ḫekur, pomógł mi znacznie prof. Ehelolf.

(Forsch. I 2 str. 242: „Felsgipfel”) jest, zdaje się, zbyt ciasne. Inną treść *ḫekur* wyraża w tekstach gospodarczych (n. prz. Hatt. II str. 54₁) i religijnych (KUB XVI 27, 3; 42 rev. 1; XVIII 54 III 76 i in.). — Forma *ḫaranankan* (o ile wogóle tak brzmiała!) nie jest jasna. Akuzatyw po *ḫekur* jest, zdaje się, możliwy (n. prz. Bo. 459 rev. 17: ZÁ *ḫé-gur* ^DNa-ri-in [] mu-ḡa-at-ti-in-na). Sommer (op. cit.) uważa *ḫaranan* za nazwę i *-kán* za partykułę; sądzi więc, że zdanie nie miało spójnika.

Ideogram ANŠU.KUR.RA oznacza w tekstach hetyckich zaprzęg do wozów wojennych (niekiedy razem z wozami?) albo wojowników na wozach, albo też jedno i drugie razem. Czy Tuthaljas jako zdobywcę wymienił tylko wojowników na wozach wojennych? — 8 w. Uprowadzenie zdobywczy wyrażają teksty hetyckie przez *arḫa* wzgl. ^{URU}Hattusi *uḡate-*. Za pomocą uzupełnienia na początku 8 wiersza można w przybliżeniu obliczyć szerokość fragmentu. — Następne imię osoby męskiej składa się może z ^DU-na (por. Bo. St. X str. 48 n.: ^DU-ni i t. d.) i *radus* (n. prz. ^mPijama-radus Forsch. I 206 n., ^mTarḫunda-radu VerBoT 1₂ i t. p.). Co znaczy *radus*, niewiadomo. — 9 w. Nazwa miejscowości Arina występuje w tekstach hetyckich często w formie TÚL-na. Z tego wynika, że pisarze hetyccy znali wyraz *arin* w znaczeniu „źródło”. Forma TÚL-na może być tylko dziwacznym sposobem pisania (podobnie jak KÚ-BABBAR-aš wzgl. ^{GIŠ}PA-aš zamiast Hattusas i in.), a w rzeczywistości nazwa Arina może nic nie mieć wspólnego z wyrazem *arin* „źródło”; a więc ta miejscowość niekoniecznie leżała nad jakimś źródłem wzgl. źródłami.

Arina spotykamy już w tekstach Starego Państwa. Jest tam przedmiotem działania wojennego (2 BoTU 18 II 5; 10 III 7). Król hetycki obozuje (jak zresztą i w czasach Nowego Państwa) w miejscowościach Hattusas i Arina (2 BoTU 30 IV 9). Bardzo często występuje Arina w czasach Nowego Państwa. Rzemieślnicy tej miejscowości mieli pewne przywileje (CH § 51). Szczególnie ważną rolę odgrywa Arina w tekstach, dotyczących stosunku człowieka do bóstwa, więc w opisach różnych uroczystości religijnych, wróżb i modłów. Bogini słońca miasta Arina zajmuje wybitne miejsce w panteonie hetyckim. Była to „kró-

lowa korony hetyckiej", pani obszaru państwa hetyckiego. Jej składano w czasie wojny ofiary na granicy kraju nieprzyjacielskiego (KBo IV 1 I 2). Podczas bitwy pomagała królowi wspólnie z innymi bóstwami. Jej składano łupy wojenne (KUB XXIV 3 II 48; 4 rev. 6). O niektórych królach hetyckich czytamy, że byli jej kapłanami (n. prz. Mursilis II i Muwattallis KUB VI 45 III 26 nn.; Hattusilis III KUB I 1 IV 14). Jako pani państwa hetyckiego sprowadzała w gniewie niekiedy ogólne nieszczęście na kraj. Wtedy starano się oczywiście ją ułagodzić. W innych wypadkach znowu proszono ją o pośrednictwo i pomoc u innych bóstw.

Dla czego w tym miejscu nazywa się Arina wyraźnie „miastem bogini słońca”? Czy dla odróżnienia od innych miejscowości tej samej nazwy? Albo czy Tuthaljas chciał zaznaczyć w ten sposób, że podarował jeńca bogini słońca? — Geograficzne położenie tej miejscowości nie da się jeszcze dokładnie stwierdzić. Blisko granicy położona nie była; albowiem w opisach wojen nie odgrywa nawet w przybliżeniu takiej roli, jak n. prz. Hakmis (inne miejsce święte). Istotnie, według nieogłoszonego dotąd tekstu (ReA I str. 249) była podobno od stolicy Hattusas oddalona o jednodniową podróż wozem. Prawdopodobnie znajdowała się w pobliżu miejscowości Matila (Ver BoT 95 I 1. 5. 8. 12). Na to, zdaje się, wskazuje i tekst Ver BoT 68 II 15—19, III 1—9, gdzie jest mowa o powrocie króla hetyckiego z Ariny do Hattusas (II 15—19), o jego podróży z Hattusas do miejscowości Matila. W obu wypadkach spotykamy szereg miejscowości, które po części się pokrywają. O ile to istotnie są te miejscowości, przez które król w swej podróży przejechał, droga do Matili po części pokrywała się z drogą do Ariny. W związku z podróżą do Matili spotykamy i miejscowość Hakmis (VerBoT. 68 III 7), położoną w pobliżu Gasgejzyków. Jest rzeczą możliwą, że Hakmis pokrywa się z późniejszym miastem Amasia (Götze RHA I str. 26). A w takim razie trzeba by szukać Ariny w tym samym kierunku, blisko Boghazköi.

10 w. Kto jest podmiotem do pait? W naszym tekście Tuthaljas mówi o sobie w pierwszej (a nie w trzeciej!) osobie

l. p. Dalej uderza forma KUR^{TUM} „kraj” przy paît „maszerował”. Uzupełnienie, proponowane przez Sommera (op. cit.), nie jest prawdopodobne, gdyż tytuł labarnas ma swoje miejsce zwykle przed imieniem osoby. — Po NUMUN następowało najpierw imię osoby męskiej w genet. sg., potem prawdopodobnie drugie imię os. m. w akuz. sg. Zachodzi tylko pytanie, czy dla obydwóch imion jest miejsce na końcu 10 wiersza.—11 w. W zwrocie KI.KAL.BAT ANŠU.KUR.RA KI.KAL.BAT zastępuje widocznie zwykle ZAB^{MEŠ}. Tak n. prz. Alaks. § 14 zwrotowi KI.KAL.BAT ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} odpowiada następnie ZAB^{MEŠ} ANŠU.KUR.RA^{MEŠ}. Czy wyrazy KI.KAL.BAT i ZAB^{MEŠ} nie różniły się bardzo treścią między sobą? — Po 11 wierszu widać jeszcze wolne miejsce szerokości jednego wiersza. Widocznie kończył się tutaj ustęp; tekst jego sięgał może jeszcze nieco poza 11 w., tak, że reszta wiersza (11a!) według zwyczaju pisarzy hetyckich pozostałaby wolna. Od 12 w. może rozpoczynał się nowy rozdział.

A.

Prawdopodobnie przechowana część drugiej kolumny tego urywka zaczynała się opisem nowej wyprawy. Podobnie, jak w B II 4 nn., mieliśmy przed kreską poziomą może dwa (?) wiersze zwykłego wstępu, a wyliczanie nieprzyjacielskich krajów rozpoczynało się z pierwszym wierszem po kresce poziomej. Jeżeli dalej przyjmujemy możliwość, że C należy do początku 2 kol. A, to w takim razie w zniszczonej części (około 32 ww.) między końcem urywka C a początkiem urywka A opisana byłaby przynajmniej jeszcze jedna wyprawa Tuthaljasza.

4 w. ID Sēḫa jest widocznie skróceniem zamiast KURID Sēḫa.—6 w. Nazwę geograficzną Ḫa-pa-al-la względnie Ḫa-pal-la spotykamy w kilku tekstach hetyckich o treści polityczno-historycznej (od czasów Mursilisa II począwszy) lub religijnej. Jak głoszą skąpe źródła, między tym krajem a nowym państwem hetyckim niezawsze panowały przyjazne stosunki. Słyszymy bowiem, że hetycki dowódca Hanutes zniszczył Hapalę (2 BoTU

68 II 9. 10). Mursilis, opisując swą wielką wyprawę przeciw Arzawie, nadmienia, że po rozstrzygającym zwycięstwie nad Arzawą Hapalę oddał Targasnalisowi jako lenno hetyckie (2 BoTU 47 § 28). Układ, który wówczas z nim był zawarł, przechował się w fragmencie (oprac. Staatsv. I, str. 51 nn.). Za czasów naszego Tuthaljas i jego następcy kraj Hapala prawdopodobnie odpadł od Hatti i stał się przyczyną sporu między królem hetyckim i Maduwatasem, władcą kraju Zipasla (Madd. § 22). Do utrzymania niezależności politycznej Hapala nie była widocznie zdolna. O geograficznym położeniu patrz poniżej.

7 w. Wspomniana tu miejscowość Arina jest oczywiście inna, niż powyżej omówione święte miasto. Według Forrera ReA, str. 150) spotyka się jeszcze Bo 2858 II 7 (nie wydane). Nazwa geograficzna Arnna rozpowszechniona jest w Licji (J. Sundwall, *Die einheimischen Namen der Lykier*, str. 55). — Kraj Wallarim(m)a odgrywa skromną rolę w czasach Nowego Państwa hetyckiego. W drugiej połowie 13 wieku Maduwatas zajął między innymi miastami także Walarimę (Madd. § 24). Czy do tego wypadku odnosi się wzmianka w naszym tekście? Tak szczupłe wiadomości uniemożliwiają dokładne określenie położenia geograficznego tego miasta.

8 w. Nazwa Hattarsa występuje, zdaje się, w układzie Mursilisa z władcą kraju Mirā-Kuwalija, Kupanta-KAL. Uzupełnienie LÚMEŠ URUHa-a[t-tar-ša (?)] (Forsch. I, str. 12 § 4) wydaje się prawdopodobniejszym niż LÚMEŠ URUHa-a[t-ti-ia] (Staatsv. I, str. 110). W takim razie należałoby kraju Hattarsa szukać w pobliżu krajów Mirā-Kuwalija i Pitasa. — Z 8 wierszem kończyło się prawdopodobnie wyliczanie nazw geograficznych. Było ich przypuszczalnie 24. Te, które się przechowały, nie są po większej części znane jeszcze skądinąd.

9 w. Jeżeli -un jest końcówką 1 sg. prt. act., to w takim razie od kī rozpoczynało się nowe zdanie, z poprzedniem nie połączone żadnym spójnikiem — para pēda — oznacza widocznie „wynieść, usunąć” (np. KUB XX 78 III 20; Bo 2048 rev. 38). Kto jest w tem miejscu podmiotem dla parā pēdas? O sobie samym Tuthaljas mówi (o ile stwierdzić można) zawsze w 1 os.

sg.; sam nie wchodzi więc tutaj w rachubę. Ponieważ 9 wiersz opisuje przebieg kroków wojennych odnośnie do wymienionych poprzednio krajów, pozostają zatem dwie możliwości. Może jaki nieprzyjaciół, wymieniony na początku niniejszego ustępu (przed II 2), opanował albo zbuntował wyliczone (II 2—8) kraje, a następnie został pokonany przez Tuthaljasę (II 9). Przy takim ujęciu treści trzeba wyraz *parā pēdas* rozumieć może raczej jako „wyniósł (z sobą i oddał Tuthaljasowi)”. Albo znów może jakiś dowódca hetycki złamał opór wrogów. Ale wtedy udział samego króla w tej wyprawie nie jest jasny. Tuthaljas nie lubi (zdaje się) opisywać walk, w których sam nie brał większego udziału.

10 w. Urowadzoną zdobycz (ww. 10—12) podzielił Tuthaljas widocznie na dwie części, podobnie, jak poniżej (ww. 31 nn.). Początek 10 wiersza można uzupełnić według w. 31 n. (o ile tam mowy nie było o jakim wybitnym jeńcu).— Nie wiadomo, czy uzupełnienie do LÚMEŠ w 12 wierszu również brzmiało *ismerijas ENMEŠ-uš*, jak poniżej II 35 i III 5, choćby już z powodu braku miejsca.

Ww. 13 nn. omówił już krótko Forrer ReA I 227.

14 w. Nie wiadomo, jak uzupełnić pierwszą nazwę geograficzną. W połączeniu z Arzawą występuje Arduka (? Madd., str. 156). Więcej słyszymy o kraju (względnie krajach), który w kilku tekstach Nowego Państwa (z czasów Mursilisa, Muwatallisa i Hattusilisa III) występuje jako KURURU Luqqa, URU-Luqqa (np. Alaks. § 14), URULuqqa (KUB XIV 3 I 3), KUR·KURMEŠ URULuqqa (KUB XXI 6 a II 4 = Forsch. I, str. 30), KUR·KURMEŠ URULuqqa (ibid. II 3). Ta sama nazwa odnajduje się jako Lukki w liście króla Alasji do faraona (E A 38₁₀ nn.) i jako Rk względnie Lk w egipskim opisie bitwy między Ramsesem II i Muwattallisem pod Kades (Kl H, str. 19 n.). Według modlitwy Mursilisa (KUB XXIV 3 II 40 wzgl. ibid. 4, obv. 27) należał kraj Luqqa do państwa hetyckiego, zbuntował się jednak (po śmierci Supiluljuma?) i odmówił płacenia haraczu. Część ludności zwróciła się wszakże znowu do Mursilisa (KUB XIV 3 I 3 nn. = Forsch. I, str. 106 = Abh., str. 2). Muwattallis wywierał może silny wpływ na kraj Luqqa. Rozważa bowiem

(Alaks. § 14) możliwość prowadzenia wojny ze strony miasta Luqqa przeciw niewymienionemu wrogowi; a w bitwie pod Kades wśród swych sojuszników miał także Lk (według źródeł egipskich). Co do geograficznego położenia patrz poniżej.

15 w. Huwalusija występuje jeszcze w szczupłym fragmencie KUB XXIII 494; ibid. 7 w. spotykamy również Arzawę.

16 w. Karakisa występuje jeszcze KUB XIV 1 rev. 81 (= Madd. § 35), w nieznanym bliżej związku z postępowaniem Maduwatasa, władcy kraju Zipasla. Nazwisko Garakisa czytamy (wśród wielu innych nazw geograficznych) w rytuale KUB XV 38 I 8 (uzupełnionym według duplikatu KUB XV 34 I 60), mianowicie: I 7: KURURUAr-za-ua KURURU [? (KURURUTa-la-u-ua KURURUM)a-ša].

8: KURURUGa-ra-ki-ša i t. d.

Obok Karakisa względnie Garakisa pojawia się forma Karkisa. Według Staatsv. II, str. 5 uciekł Manapa-U z kraju rzeki Seha do ludności Karkisy i dzięki pomocy królów hetyckich Arnuwandas i Mursilis znalazł tutaj życzliwe przyjęcie. Następca Mursilisa Muwatalis zobowiązuje Alaksandusa, władcę kraju Wilusa, do przysyłania mu posiłków wojskowych w razie wojny ze strony Karkisy (URUKarkisaz), Masy i Lukki. Formy Karkisa, Karakisa i Garakisa są prawdopodobnie tylko różną pisownią jednej nazwy geograficznej. Wszystkie trzy formy występują naogół wśród tych samych sąsiadów. Wobec tego nic nie przeszkadza, żebyśmy dla Karkisy, Karakisy i Garakisy przyjęli również i tożsamość ich treści. Egipskie teksty piszą w odnośnych miejscach Krsš, Krkš, Krk i nawet Kškš.

Pod koniec trzeba tutaj jeszcze wymienić nazwę geograficzną Karkija. Tak np. w rytuale KBo II 9 przywołuje się boginię Istar (KUB XV 35 I 21), żeby przybyła (w. 10 n.) z Karkii (URUKar-ki-ja-az), Arzawy, [brak jednej (?) nazwy geogr.], z Masy i t. d.

Również KUB XIV 3 III 53 i IV 6 występuje kraj Karkija (KUR Kar-ki-ja) obok kraju Masa. Widocznie był położony w tej samej części Azji Mniejszej, co Karkisa. Różnicę form Karkija i Karkisa tłumaczy Forrer Forsch. I, str. 81.

Jego twierdzenie, że pierwsza oznacza cały obszar, druga

zaś jego stolicę, nie jest całkiem pewne. Albowiem KBo II 9 I 10 Karkija oznacza, zdaje się, także tylko miasto (por. obecnie Ahh str. 157, 364, 370).—Nazwę po Karakisa uzupełniłem według ReA I 227. Dunta występuje jeszcze w rytuale KUB XV 35 I 24, wśród krajów nie należących do państwa hetyckiego. Tutaj przywołuje się boginię Istar, jeżeli przebywa między innymi w mieście Dunta. Widocznie więc ta miejscowość była ośrodkiem kultu wymienionego bóstwa. Dokładne jej położenie geograficzne podaje Forrer ReA I 227. — Nazwę na początku 18 w. czytał Forrer (ReA I 227) widocznie jako Lu-ú-ša. Według fotografii trzeba jednak czytać raczej IŠ zamiast Ū, o ile pisarz innego znaku nie poprawił na U. Kraj Lusa (i Karkisa?) wymienia król hetycki Arnuwandas, opisując wyprawy wspólne ze swym ojcem, naszym Tuthaljasem (KUB XXIII 21 rev. 31). —Następną nazwę czyta Forrer (ReA I 227) A-la-[ad]-ra.—Czy można przyjąć tożsamość między Pa-šu-ḫal-ta i Par-šu-ḫal-ta? Wiemy, że na końcu ostatniej zgłoski w hetyckim r niekiedy przebrzmiewa i nie pisze się go wcale.

19 w. Wilusija przypomina bardzo nazwę Wilusa. W podobny sposób należą do siebie Arzawija i Arzawa. Inne przykłady przytacza Götze Madd. str. 49, niektóre może bezpodstawnie. Tak np. trudno zestawić Hursanasa (nie Hursanas!) i Hursanias (o ile wogóle KUB XXIII 864 Hursanias przedstawia całą nazwę!). Również niewiadomo, czy Nannias (imię os. m.) należy do Nannas czy też do nazwy góry Nanni (KBo I 1 II 41 i in.).

Wreszcie i zestawienie nazwy geogr. Ta-ru-(ú)-i-ša (A II 19 względnie B II 13) i imienia os. m. Tar-ú-i-iš-ši-ja-aš (KUB XIII 35 III 39) nie jest całkiem pewne. Możliwe bowiem, że w pierwszym wypadku trzeba wymawiać Tru(u)isa, a w drugim Taruissijas. Wskutek szczupłości materiału porównawczego gramatyczny stosunek między formami Wilusa i Wilusija nie jest całkiem pewny.

Wilusija występuje tylko w naszym miejscu. Wilusę spotykamy w kilku tekstach treści historyczno-politycznej z czasów Mursilisa i Muwatalisa (ważny jest przede wszystkim układ między Muwatalisem i Alaksandusem, władcą kraju Wilusa, opubl.

Staatsv. II), a także w rytuałach. Pisze się ú-i-lu-ša albo ʾi-lu-ša i jako określenie ma przed sobą zwykle KURURU „kraj miasta”, niekiedy KUR „kraj”, albo URU „miasto”. Podobno już Labarnas podbił Arzawę i Wilusę (Alaks. § 2). Odtąd Wilusa trzyma wiernie z państwem hetyckim. Tak np. idzie prawdopodobnie Mursilisowi (II) na pomoc przeciw Arzawie (Alaks. § 4).

Naogół jednak w opisach wojen między państwem hetyckim i Arzawą Wilusa nie występuje. Natomiast słyszymy o zatargu między Mursilisem (II) i królem kraju Ahijawa w sprawie Wilusy (KUB XIV 3 IV 8 = Forsch. I, str. 116 = Aḫḫ, str. 16). Dalej donosi Manapa-U, władca kraju Seha, królowi hetyckiemu Mursilisowi (Forsch. I 90) o napadzie wojska hetyckiego na kraj Wilusa. Czy ten kraj zawarł wówczas sojusz z królem Ahijawy (Forsch. I 189 n.)? Później Alaksandus, król kraju Wilusa, zawiera sojusz z Muwatalisem (podczas jego wyprawy przeciw Arzawie? Alaks. § 6) i przyjmuje od niego swoje państwo jako lenno. O dalszych losach kraju Wilusa narazie nic nie słyszymy. Jego położenie geograficzne omówimy poniżej. Już tutaj trzeba jednak zaznaczyć, że z tych nazw geograficznych, które występują w naszym miejscu, razem z Wilusiją, żadna nie odnajduje się w połączeniu z Wilusą (por. obecnie Aḫḫ, str. 365 nn.).

Wymowa nazwy Ta-ru-(ú)-i-ša nie jest znana. Mogła brzmieć Taruṣa (Madd. str. 49₄) albo T(a)ru(u)isa. Wobec tego trudno na wymowie opierać jakieś dalej sięgające wnioski (obecnie Aḫḫ, str. 362). Szereg nazw geograficznych kończyć się może dopiero na początku 20 wiersza. Było ich w całości, zdaje się, 22.

22 w. tuzzi-man widocznie zamiast tuzzin-man.—Wzmianki o marszach nocnych spotyka się rzadko w tekstach hetyckich (np. 2 BoTU 60 II § 136).

24 w. Bogini słońca miasta Arina występuje już w tekstach Mursilisa (II) jako bóstwo pomagające w walce.—Hetyckie teksty stosują pisownię DIM i DU bez żadnej różnicy w znaczeniu. Jak wykazują uzupełnienia tych ideogramów, bóg burzy miał u Hetytów różne imiona. Jedno kończyło się na -tas i brzmiało prawdopodobnie Dattas (Forsch. I 11₂); drugie miało zakończe-

nie -nas względnie (w datywie) -unni. Jak to brzmiało, niewiadomo. W kilku rytuałach spotyka się bóstwo Zashapunas wzgl. Zah(a)punas, łącznie z różnymi pojęciami boga burzy. Jak się zdaje, miasto Kastama było szczególnie miejscem jego kultu. Dotąd jednak nie dało się stwierdzić, żeby ideogramowi DIM względnie DU odpowiadała gdzie pisownia DZa(s)h(a)puna(s). Może bóstwo Za(s)h(a)puna(s) było w swej istocie spokrewnione z bogiem burzy; utożsamiać jednak tego bóstwa z tamtem na razie nie wolno.

Uzupełnienie -aš w miejscu może należeć albo do -tas albo do -nas; odrębnej wymowy widocznie nie oznacza. Niekiedy (przeważnie w pisowni imion osób) spotykamy uzupełnienie -up (-aš, -up-pi, -up-pu). Zdaje się, że tutaj mamy do czynienia z hurykańską wymową Tesup.

Z pośród wszystkich pojęć boga burzy (przy powierzchownem obliczeniu stwierdziłem około 200!), niebieski bóg burzy należy do najczęściej spotykanych. Jego imię pisze się różnie. Niekiedy powtarza się tylko jako DIM względnie DU bez bliższego określenia. Najczęściej występuje dotąd DU ŠA-ME-E względnie DU AN-E. Naszą formę nepisas DU (względnie IM) spotykamy tylko kilka razy. Niebieski bóg burzy występuje w różnych tekstach hetyckich w różnej roli i w otoczeniu rozmaitych bóstw, chętnie razem z bóstwem słońca. Wyjątkowo spotyka go się w dokumentach czysto historycznych (np. jako opiekuna króla Pithanasa KBo III 22 I 2 n.).

Często natomiast mamy tego boga w układach i rozporządzeniach jako świadka, który czuwa nad wykonaniem zobowiązań i dotrzymaniem przysięgi. W takim razie wymienia się go chętnie na czele całego szeregu bóstw, zaraz po niebieskim bogu słońca i bogini słońca miasta Arina. Ważną rolę odgrywa w opisach religijnych uroczystości i ofiar. Także w ślubach i modłach zwracają się do niego. Naprzykład wzywają jego pomocy, kiedy zaraza niszczy trzody; królowa hetycka ślubuje mu dary ofiarne, o ile spełni się jej życzenie. Zapał do walki zdradza niebieski bóg burzy w micie o gadzie Illujankas (KBo III 7). Królowie hetyccy nie wymieniają go jednak wśród bóstw, które

im pomagały w rozprawach wojennych. Niniejsza wzmianka należy więc do wyjątków.

Ideogram DKAL (sumer LAMA „bóg opiekuńczy”) ma niekiedy jako uzupełnienie w dat. sg. -ri (np. KUB II 145 nn. DKAL-ri i DKAL na przemian), w akuz. sg. -an (VerBoT 58 I 27: DKAL-an). W imionach osób występuje oprócz -aš i -an jako uzupełnienie niekiedy widocznie także -ja; np. KUB VIII 75 II 6 i in. (ŠA DKAL-ja), Madd. § 6₃₀ (mKupanta-DKAL-ja [-aš], w nom. sg.), § 10₅₅ [ŠA] mKupanta-DKAL-ja), Staatsv. II, str. 72 w. 42₁₈. (ANA mKupanta-DKAL-ja, obok ANA mKupanta-DKAL). Jak dotąd, zdaje się, że mamy doczynienie z różną wymową ideogramu DKAL (Aḫḫ, str. 23).

Jedna kończyła się prawdopodobnie na ras. Jest rzeczą możliwą, że KAL=KALA wymawia się po hetycku jako innara; na to wskazuje pisownia LÚKALA-tar KBo VI 34 IV 9 zamiast występującego w podobnych zwrotach innaraḡatar „siła męska” (tak już SH, str. 743). Dalej trzeba przyznać, że w hetyckich tekstach bóstwo Inaras niekiedy pojawia się w podobnym otoczeniu, jak DKAL, mianowicie: razem z bogiem burzy, bóstwem słońca i z bogiem Zababa. Jego istota jest nam jednak dotąd mało znana; łączność między nim a wyrazem innara- nie jest pewna; że za ideogramem DKAL ukrywa się bóstwo Inaras, tego dotąd nie udowodniono (por. obecnie Aḫḫ, str. 20 nn., 387 nn.).

W tekstach hetyckich występuje DKAL = LAMA często bez bliższego określenia. Wypadków, w których bliżej się go określa, naliczyłem przeszło 70. Śród tych ostatnich najczęściej dotąd występuje LAMA miasta Hatti (tylko LAMA miasta Garahna da się jeszcze z nim porównać). Ten bóg doznaje wielkiej czci w rytuałach, przy składaniu ofiar i wykonywaniu obrzędów religijnych. Przy układach często wzywa się go na świadka (po bóstwach słońca i burzy, niekiedy bezpośrednio po DLAMA, zwykle przed wyszczególnionymi LAMA, tak, że między nim i innymi bogami wymienia się często bóstwa Zitharjas, Karzis i Hapantaljas.

Czy ten szyk ma jakie podstawy? Jako bóg, pomagający królowi hetyckiemu w walce, występuje jeszcze w „Obszernych

Rocznikach" Mursilisa (tylko w innym otoczeniu, niż w naszym miejscu). O gniewie jego zarówno, jak boga burzy i boga Zababa jest mowa KUB XVI 82 I 1. Częste występowanie tego boga wspólnie z bogiem burzy nasuwa pytanie, czy i on nie miał jakiego określonego zakresu działalności w przyrodzie. W każdym razie zajmował w panteonie hetyckim stanowisko wybitne.

Imię Zababa występuje w akuz. niekiedy jako DZA·BA₄. BA₄-an; w innych przypadkach natomiast pojawia się dotąd bez końcówki. Niewiadomo, czy jego pisownia to ideogram, czy też to wyraz obcy, razem z treścią przyswojony przez język hetycki. Najczęściej występuje bóg Zababa bez bliższego określenia, niekiedy jednak z dodaniem nazwy miasta (np. Arzija, Hatti, Illaja; wyjątkowo Hupisna, Urikina, Kastama). W panteonie hetyckim zajmował poważne miejsce. Znaczną rolę odgrywał w różnego rodzaju tekstach religijnych; występuje w bardzo zmiennym otoczeniu rozmaitych bóstw, chętnie jednak wspólnie z bogiem burzy, bóstwem słońca i bogiem LAMA. Jako bóg wojny występuje w kilku miejscach. Na wojnie składa wódz hetycki także jemu libację na granicy państwa nieprzyjacielskiego (KUB IV 1 III 8 nn.).

Wśród bogów, pomagających w walce, występuje Zababa jeszcze na fragmencie z opisem dziejów Hattusilisa (III), sporządzonym przez naszego Tuthaljasę (2 BoTU 45₁₇, str. 31 *). Ważną rolę odgrywa ten bóg jako świadek i opiekun przysięgi, przeważnie w układach. W tych wypadkach występują często obok siebie: Zababa, Zababa miasta Hatti, Zababa miasta Arzija, Jarres i Zappannas. Prawdopodobnie zakres działalności boga Zababa był znacznie szerszy. Tak np. Zababa miasta Urikina był w stanie przywrócić choremu zdrowie (KUB XIV 1 II 2 nn.). Może też nie bez powodu występuje Zababa wśród tak zmiennego otoczenia, składającego się nie tylko z opiekunów wojny (jak np. bóg burzy KUB IV 1 III 8 n.).

Ideogram DU+DAR ma często jako uzupełnienie w nomin. -(t)is (także -attis? Por. imię os. żeńsk. SALDU + DAR-attis), może nawet -li (por. DU+DAR-li! Albo raczej DU+DAR·LI?), w akuz. -in. Hetyckie imię tej bogini nie jest jeszcze znane.

Może ukrywa się ona niekiedy i poza ideogramem DGAŠAN(-iš). Przynajmniej w KBo I 4 IV 18 DGAŠAN·LÍL zastępuje zwykle w podobnych miejscach DU+DAR·LÍL. Bogini Istar spotyka się w tekstach hetyckich bardzo często, przytem z bliższem określeniem (np. Istar miasta Samuha, Istar pola i in.). Dotąd naliczyłem około 20 tego rodzaju przydomków tej bogini, występujących w bardzo nierównej mierze w tekstach wszelkich rodzajów. Względnie często spotykamy Istar miasta Samuha, Istar miasta Niniwy (bardzo czczoną, uważaną jednak za obcą; por. evocatio KBo II 9 i KUB XV 35), Istar pola, Istar miasta Lawazantija i Istar miasta Hatarina, wyjątkowo np. Istar-gwiazdę (DU+DAR·MUL) i Istar walki (DU+DAR·MÉ).

Kilkakrotnie brak wyszczególnienia (jak i przy imionach innych bóstw), zwłaszcza kiedy się do niej przemawia w drugiej osobie. W tekstach religijnych i mitologicznych ta bogini ma bardzo wiele różnych przydomków. Inaczej jednak ma się sprawa w dokumentach historycznych i politycznych, (w których występuje, jak dotąd, od Mursilisa II). W układach np. pojawia się następujący szereg jej imion: Istar, (Istar pola), Istar miasta Niniwe, Istar miasta Hatarina (i Istar królowa nieba KBo V 3 I 51). Czy to różniczkowanie jej imion wskazuje również na różnicę czci, doznawanej przez boginię?

Wyjątkowo natomiast występuje bogini Istar w układach, np. jako Istar miasta Samuha, o której kult Hattusilis (III) bardzo dbał (autobiografia MVAeG 1924, 3). Jej kapłanem był między innymi także nasz Tuthaljas. Istar występuje również wśród różnych bóstw, a przy układach często przed boginiami Ninatas i Kulitas, niekiedy zaraz po bogu księżyca.

Jak z dotychczasowych wywodów wynika, zajmowała ta bogini wybitne stanowisko w panteonie hetyckim i odgrywała wielką rolę w życiu hetyckiem. Na jej cześć obchodzono liczne uroczystości. Ponadto król składał jej ślubowanie w nadziei odzyskania zdrowia. Często odwoływano się do niej przy wróżbach. Na duże jej znaczenie wskazuje, zdaje się, włączanie jej imienia do imion własnych różnych osób (jak np. Istar-LÚ-iš, Istar-attis, Istar-muwa). Bóg burzy nazywał się jej bratem (Ver. BoT 120 II 10.11). Ona sama jest nazywana często „Istar pola”

(DU+DAR.LÍL). Czy ten przydomek wskazuje na jej pieczę nad przyrodą czy nad rozgrywaną bitwą? Jako „Istar bitwy” (DU+DAR.MĒ) występuje tylko wyjątkowo (KUB XV 20 III 4, w ślubach, nie dotyczących wojny). Jako „Istar pola” pomaga często królowi hetyckiemu w walce z nieprzyjacielem (np. 2 BoTU 34 I 8; 49 nn. *passim*). KUB VI 45 I 43 wymienia szczególnie „Istar pola miasta Samuha”. W naszym tekście wyjątkowo występuje Istar bez przydomka jako bóstwo, pomagające królowi w walce.

Ideogramy boga księżyca, DEŠ(·NA) i DEN.ZU(·NA), mają niekiedy w nom. sg. jako uzupełnienie -aš względnie -aḥ(-aš), w akuz. sg. -an. Jedno imię jego brzmiało Arma (NBr, str. 10). Imię boga księżyca nie występuje często w tekstach hetyckich, przynajmniej nie tak często, jak np. imię Istar albo bóstwa słońca. Niekiedy pojawia się ono z bliższem określeniem, np. „bóg księżyca w wodzie” (KBo V 2 II 11), „pan przysięgi”, bóg Sin miasta Haran, bóg Sin EGIR-pa appanna (KUB XV 3 I 5). W układach bóg księżyca występuje bez przydomka albo jako „pan przysięgi”, wyjątkowo jako „Sin miasta Haran” (KBo I 2 rev. 30). Szczególnej czci bóg księżyca doznawał oprócz tego, zdaje się, w miejscowościach Ba(? KU?)-zina (KUB XXIV 8 IV 14), Urikina (KUB XV 3 I 15) i in. (KUB XV 3 I 16). Wśród bóstw hetyckich zajmował stanowisko bardzo poważne. Często występuje razem z bogiem słońca, także z boginią Istar (zwykle przed nią), niekiedy w trójcy Sin, Šamaš i Istar (np. KUB X 92 V 6 nn., po bogu Ea), albo (por. akkadyjską trójcę Sin, Šamaš i Adad), w trójcy: bóg burzy, bóg księżyca i bóg słońca (np. KBo I 1 rev. 23). W innych miejscach widzimy go w pobliżu bogini NIN·GAL (np. KUB XV 3 I 5 nn.). Widocznie uchodził za małżonka tej bogini (por. zestawienie KUB XVII 14 I 11: Enlil—Ninlil, Sin—Ningal, Ea—Damkina!). Imiona osób męskich mają niekiedy imię boga księżyca jako część składową (np. DEŠ.LÚ KUB XXI 7 III 5 i in.; DEŠ.LUGAL(.MA, np. KUB XXI 33₄; DEŠ.SUM-aš KUB XII 2 I 8 i in.; DEŠ.DU KBo II E I 12 i in.; ŠARRI-DEŠ-aḥ 2 BoTU 49 I 8 i in.).

W życiu hetyckiem bóg księżyca występuje przy różnych sposobnościach. W jego obliczu składano przysięgi (KUB XXI

37₂₅). W układach wzywało się i jego wśród innych bogów, świadków i opiekunów przyjętych zobowiązań. Bóg księżyca miał widocznie także wpływ na długość życia ludzkiego (KUB XV 3 I 5 nn.). Mógł wywołać choroby, gdy się gniewał; lecz mógł także przyczynić się do odzyskania zdrowia, np. KUB VII 1 II 22. 28. W tym i w wielu innych wypadkach jest mowa raczej o samym księżycu, niż o jego bogu. Jeżeli człowiek „czysty od kogo otrzymał coś zepsutego (? KBo V 2 IV 64 nn.), wtedy księżycowi w wodzie (*ANA DEN.ZU ūiteni*) ofiarowywał jednego wielkiego ptaka” (KBo V 2 II 11 n.). Szczególniejszy wpływ na życie ludzkie wywierał księżyc zapomocą znaków (*omina*), którymi (według każdorazowego tłumaczenia znawców) nakazywał ustąpić jakiemuś złu lub przestrzegał człowieka przed grożącym mu niebezpieczeństwem. O tem świadczą zabytki hetyckiej literatury astrologicznej (np. KUB VIII 30 II 3 19; 40₃ (?). 9). Niekiedy król hetycki, który stał się przyczyną zgorszenia i przyszłego nieszczęścia, za pośrednictwem różnych obrzędów religijnych (np. ofiary, składanej bogu księżyca, bogu słońca i bogini podziemia *Ereškigal* KUB XXIV 5) usiłował winę z siebie przenieść na ofiary zastępcze (jak wół, jeniec). Dowodów wojowniczych skłonności boga księżyca dotąd nie zauważyłem. Może określenie go jako *DEŠ EGIR-pa appanna* „Sin cofnięcia (?), schronienia się (?)” wskazuje na łączność z wojną. Wzmianka ta należy jednak w każdym razie do wyjątków.

Obok *Li-el-ua-ni-iš* (akuz. -in) pisze się jeszcze *Li-el-ua-ni-eš*, *Li-il-ua-ni-iš*, *Li-li-ua-ni-iš*, *Li-lu-ua-ni-iš*. To bóstwo występuje kilka razy w tekstach hetyckich. Modlący się przeważnie nazywają je „panią” (*GAŠAN*), chociaż niekiedy i „panem” (*EN*). Nieco podobny wypadek zachodzi z boginią słońca miasta *Arina* KUB XXIV 3 I 35. 47. Na cześć bogini *Lelwanis* król obchodził osobiście na wiosnę w mieście *Hatusas* w świątyni *É ḫesti* święto *EZEN+ŠE purulijas GAL-in EZEN+ŠE-an* (KBo IX II 5 III 16 nn. = 2 BoTU 62 § 185). W rytuale świątecznym KUB XXV 9 występuje między innemi wspólnie kapłan boga *LAMA*, kapłan boga *Zababa* i kapłan bogini *Lelwanis*. Naogół jednak *Lelwanis* nie odgrywa roli w znanych dotychczas opi-

sach uroczystości hetyckich. Mimo to bogini Lelwanis zajmowała widocznie poważne miejsce w panteonie hetyckim.

Jest ona ściśle złączona z boginią słońca miasta Arina (prawdopodobnie jako jej córka; KUB XXI 27 III 31 nn. i MDOG 61 str. 39), a może również z bogami burzy miasta Zipalanda i miasta Hatti; albowiem uroczystości święta purulijas obchodził król także na cześć tych dwóch bogów (KBo II 5 III 16 = 2 BoTU § 185). Czy wobec tego wolno przyjmować, że istniało jakieś pokrewieństwo istoty między boginią Lelwanis a bogiem burzy? W świątyni bogini Lelwanis składano niekiedy przysięgę (KUB XIII 35 I 6 nn.). Przy układach występuje ona (w zmien-
nem otoczeniu) jako świadek i opiekun przyjętych zobowiązań. Potrafi przedłużyć życie ludzkie (KUB XV 16 I 5 nn.), zsyła choroby i przywraca zdrowie (KBo IV 6 I 21 nn.). Natomiast nie zdradza skłonności do wojny i nie pomaga królowi w bitwie oprócz naszego miejsca.

W ten sam sposób, jak A II 24 n., wyszczególnia Tuthaljas poniżej (III 19, 20) bóstwa, którym zawdzięcza zwycięstwo. W innych miejscach znowu (np. II 7, 30; III 7, 24) przypisuje im swe powodzenie w ogólnych, częściej powtarzających się zwrotach albo całkiem nie wspomina o nich (np. w E i D). Podobny stan rzeczy spotykamy już w historycznych relacjach Mursilisa. W rzeczywistości królowie betyccy (a, zdaje się, także ich podwładni dowódcy) zwracali się przed każdą (przynajmniej ważniejszą?) rozprawą do bogów, modlili się o zwycięstwo, badali ich wolę. Tak np. Mursilis (II) na początku swych rządów błagał boginię słońca miasta Arina o pokonanie jej nieprzyjaciół (2 BoTU 48 I 23 nn., KUB XXIV 3 i 4).

Na granicy kraju nieprzyjacielskiego składało się ofiary bóstwom hetyckim i nieprzyjacielskim (KUB IV 1 I 1 nn.), co przypomina rzymską evocatio. W rzeczywistości bowiem bóstwa obu stron prowadziły między sobą wojnę, broniąc swego kraju względnie chcąc zabrać kraj obcy (KUB IV 1 II 7 nn.). Dowódca i nawet syn króla hetyckiego (np. 2 BoTU 41 II 3) otrzymywali zwycięstwo z rąk bogów króla. On też w niektórych wypadkach (w razie niepomyślnych pierwszych wróżb?) stara się zbadać wolę bogów dla dobra dowódców armji, wal-

czących daleko od niego (np. 2 BoTU 58 B II 28 nn.). Wobec takiego stanu rzeczy nic dziwnego, że Tuthaljas i w niniejszym tekście pomoc boską podkreśla wyraźnie i często. Niewiadomo tylko, dlaczego w pewnych wypadkach wyszczególnia imiona niektórych bóstw.

Czyby to byli jego osobiści opiekunowie, którym zawdzięczał owe zwycięstwa więcej niż innym? Podobne zagadnienie powstaje w historycznych tekstach Mursilisa (II). Na początku i przy końcu opisu pierwszego dziesięciolecia swych rządów Mursilis mówi tylko o bogini słońca miasta Arina jako swej opiekunce (2 BoTU 48 § 6 i 42). W ciągu opowiadania natomiast nie wymienia nigdy jej samej; poszczególne zwycięstwa przypisuje (ciągle powtarzającym się zwrotem) jej, jej małżonkowi („potężnemu bogu burzy” DU NIR.GÁL), jej córce Mezulas i wogóle wszystkim bogom (np. 2 BoTU 48 I 38 n. i in.). W późniejszych natomiast „Obszernych Rocznikach”, zaczynających się również od początków rządów Mursilisa, zajmuje „potężny bóg burzy” pierwsze miejsce jako opiekun króla i zwycięzca wojsk nieprzyjacielskich, albo sam jeden (np. 2 BoTU 58 B II 57; 61 A I 12 nn.), albo wspólnie z innymi bogami w powtarzającym się zwrocie: numu DINGIRMEŠ piran ħuēr DU.NIR.GÁL BELI.IA DUTU URUArinna GAŠAN.IA DU URUHatti DLAMA URUHatti DU KARAŠ DIŠTAR.LÍL DINGIRMEŠ-ja ħumantes (względnie DIŠTAR.LÍL DJarressa 2 BoTU 60 II 40) piran ħuēr. Bez wątpienia Mursilis uważał się za ulubieńca niektórych bogów; ci może zmieniali się z czasem.

W przedstawieniu rządów ojca swego Supiluljuma (2 BoTU 31 nn.) przypisuje on i jego zwycięstwa niekiedy poszczególnym bóstwom, używając przytem stałej formuły (nu ANA ABU.IA DINGIRMEŠ piran ħuēr DUTU URUArinna DU URUHatti DU KARAŠ DIŠTAR.LÍL-ja). Ta podstawowa myśl, że król hetycki cieszy się szczególną opieką bogów (wszystkich albo niektórych) i ich pomocą w walce, pojawia się już w dokumentach Supiluljuma (np. KBo I 3 obv. 41 nn.=PD, str. 44; KUB XIX 20 obv. 5, 6, rev. 13 nn. = Forsch. II 1, str. 28, 30). W historycznych tekstach Mursilisa jednak występuje już we formie skostniałej i pozostaje nadal jako jeden z elementów

hetyckiego stylu historycznego. Sposób używania tego elementu i wybór bóstw zależą od właściwości danego pisarza. W naszym tekście szczegółowe wyliczenie boskich pomocników w walce spotyka się może najwyżej raz w opisie jednej wyprawy.

26 w. Prof. Friedrich przypuszcza, że trzeba z hetyckiego słownika wykreślić formę *-ta*, którą dotąd pojmowano w tem samem znaczeniu, co formę *-asta*.— Następne znaki łączę w KUR-eas+smas.

31 w. Znaczenie czasownika *arnu-* („spowodować przyjsie”) w naszym miejscu i także w wielu innych nie jest jasne.— NAM.RA oznacza prawdopodobnie całą ludność podbitego kraju (nie tylko pańszczyzną skrępowanych wieśniaków), która według ówczesnego prawa wojny widocznie należała do zwycięzcy.— Stwierdzenie wyrazów KUR-eas assu zawdzięczam prof. Friedrichowi.— Zestawienie wyrazów NAM.RA GUD UDU służy często w historycznych tekstach Mursilisa (II) do ogólnego określenia zdobyczy zapomocą powtarzających się często zwrotów (jak np. *IŠTU NAM.RA GUD_{HI}.A UDU_{HI}.A sarâ da-* 2 BoTU 48 I 33 n.; NAM.RAMEŠ GUD UDU [katt]a u_uate- 2 BoTU 62 IV 9 n. i t. p.). W innych miejscach tych samych tekstów natomiast Mursilis tylko wspomina o NAM.RA, dodając dokładnie ich liczbę (np. 2 BoTU 48 II 41 nn. i in.). Tuthaljas dodaje w naszym miejscu jeszcze „dobro kraju”, może dla oznaczenia majątku nieruchomego. Dalej wymienia (również inaczej, niż Mursilis!) po ogólnem określeniu zdobyczy jeszcze dokładną liczbę jeńców (poniżej 34 w.).

33 w. „Asuwa” obejmuje widocznie wszystkie nazwy wymienione poprzednio (ww. 14 — 19/20) i oznacza prawdopodobnie twór polityczny; albowiem Bo 1485_{7, 14} (obecnie A_hb_h, str. 268) jest mowa o jego królu. W tekstach hetyckich występuje dotąd jeszcze dwukrotnie. Tak opowiada nasz Tuthaljas (*Babyloniaca* IV, 223): 1. *UM-MA ta(!) -ba-ar-na mTu-ut-_ha-li [-ja LUGAL.GAL]*. „W następujący sposób (mówi) tabarnas Tuthaljas, wielki król]:

2. ma-a-an URUA-aš-šu-_ua
 ̣ar-ni-i[n-ku-un

2. Gdy miasto Asuwa zniszczy
 [tem (?)

3. a-ap-pa-ma URUHa-at-tu-
-ši [u (?) -ua (?) -nu (?)
-un (?)	3. znowu do Hatusas [przy-
szedłem (?)
4. nu-kán DINGIRMEŠ aš-
ša-nu-nu-u[n nu (?) URU
KÙ.BABBAR-aš (?)]	4. i czciłem bogów [i miasto
Hatusas]
5. ḫu-u-ma-an-za a-ru-ú-e-
eš-ki-iłt	5. całe kłaniało się.
-
6. DUTUŠI-ua an-zi-el [	6. „Królewska mości! Naszym
[zbawcą (?)
7. zi-ik nu-ua-aš-ša-a[n (?)	7. (jesteś) ty, i [
8.]-an nu-ua an-zi-[
i t. d.	8.] — i — [

Jest rzeczą możliwą, że niniejszy dokument (jak i Bo 1485) mówi o innym zwycięstwie, aniżeli KUB XXIII 11 obv. II 33 nn. W każdym razie pomaga do ustalenia treści nazwy Asuwa. Pod tym względem nic więcej nie daje natomiast KUB XXIII 14, mały fragment historyczny, w którym Arnuwandas, syn naszego Tuthaljasa, wspomina o swym ojcu (Aḫḫ, str. 56).

Z tych skromnych źródeł wynika, że pod koniec 13 wieku przed Chr. pojawia się Asuwa jako groźny nieprzyjaciel państwa hetyckiego. Nie jest jednak rzeczą wykluczoną, że owo wystąpienie, o którym w tekście obv. II 13 nn. mowa, oznacza tylko próbę odzyskania utraconej przedtem niezależności.

34 w. Zachodzi pytanie, czy alsanza „jeniec” ma odmienne znaczenie aniżeli NAM.RA (13 w.) i LÚMEŠ ZABDUTI (D rev. III 10). W historycznych tekstach Mursilisa (II) spotyka się przeważnie NAM.RA, rzadko LÚappanza (np. 2 BoTU 58 B 75), i LÚMEŠ ŠÜ.DIB (np. 2 BoTU 61 A III 38); alsanza natomiast (i ZABTU, KIF I 227) może nie występuje tam wogóle. NAM.RA oznacza w takim razie albo wszelką ludność podbitego kraju (np. KBo III 4 III 33 nn.) albo może ludność z wyjątkiem wojska (np. 2 BoTU 51 A III 19; 62 I 12) albo nareszcie może samo wojsko (np. KBo III 4 II 69 i 72 może zamiast ZABMEŠ

ANŠU. KUR.RAMEŠ). Wybór wśród tych możliwości jest jednak trudny.

Liczba zabranego do niewoli wojska jest na owe czasy wysoka. Jeżeli przypuszczalnie trzecia część sił kraju Asuwa potrafiła zbiec, to do walki stanęło może 15000 piechoty i 1000 wozów wojennych. Mursilis (II) podaje niekiedy liczbę nieprzyjaciół, występujących w bitwie przeciw niemu. Często ocenia ich liczbę poniżej 5000, wyjątkowo na 10000 piechoty i 700 wozów wojennych (2 BoTU 58 B II 73), albo na 9000 (2 BoTU 61 A III 24 według Forrera). Asuwa przedstawia się więc jako ważny czynnik polityczny.

35 w. Na początku uzupełniono według rev. III 5. Czy LÚMEŠ ismerijas BELUHLA-uš jest dopowiedzeniem do ANŠU. KUR.RA CIŠGIGIRMEŠ? Wyraz ismerijas pozostaje niejasny z powodu braku materiału. Porównaj może D III 3!

36 w. Losy jeńców mogły się różnie układać w państwie hetyckim. Mursilis (II) wcielał ich niekiedy do swego wojska (np. 2 BoTU 58 B IV 22 nn. i in.).— Imię os. m. SUM(MA albo raczej -ma?) DKAL (-aš, akuz. -an) wymawia Forrer (Forsch. I 207), jako Pijama-Inaras „Dany przez boga Inarasa”, opierając się (co do wymowy ideogramu SUM) na wątpliwym równaniu: [mSU].M.MA-ra-du (KUB XXIII 107₃)=mPijama-radius (KUB XIV 3 I 51 i in.).

Najpierw powinienby Forrer udowodnić, że w obu miejscach mamy z tą samą osobą do czynienia. O hetyckim imieniu boga KAL była już mowa. Jeden SUM.MA-DKAL występuje jako syn króla Arzawy i nieprzyjaciół Mursilisa (II) podczas jego wielkiej wojny z Arzawą (np. KBo III 4 II 22 nn.), a później może nawet jako władca tego kraju z łaski Mursilisa (Alaks. § 4) i Muwatalisa (Alaks. § 17). Nasz SUM. DKAL mógł być (głównym?) wodzem nieprzyjaciół Tuthaljasa (IV), a więc władcą (przynajmniej części?) kraju Asuwa.

37 w. Imię własne rozpoczynało się widocznie od MA (por. rev. III 1!). Formę Malazitis proponował już Forrer ReA. I, str. 227. Analogicznie zbudowane są Mala-LÚ-iš (np. KUB VIII 77 I 2), Šanta-zitis (KUB XXIII 72 rev. 32; Forsch. I 207), Tarhunta-zitis (Forsch. I 207), Uḫḫa-zitis (ReA. I 162).

Na początku 39 w. widać jeszcze szczątki znaków, które Forrer (ReA I 227) czytał widocznie jako 60+20 GIŠGIGIRMEŠ, co jest według oryginału możliwe. Niewiadomo tylko, czy aż 80 wozów wojennych było potrzebnych do odprowadzenia rodzin wodzów nieprzyjacielskich. Zwraca jeszcze uwagę to, że niema tutaj mowy o zabranych żonach, podczas gdy w podobnych miejscach zwykle one występują przed dziećmi.

III kol. 2 w. (É) KI.LAM¹⁾ odnajduje się kilkakrotnie w tekstach hetyckich, przeważnie w rytuałach; datyw-lokatyw brzmi niekiedy (É) KI.LAM-ni; É jest więc prawdopodobnie (niemym?) determinatywem; genetyw pojawia się wyjątkowo z zakończeniem -aš jako KI.LAM-aš. Jak czytano ten ideogram, nie wiemy. Również niewiadomo, czy istnieje łączność między (É) KI.LAM i É ḫilammar. Dotąd nie dało się udowodnić, że KI.LAM także w hetyckich tekstach tłumaczyć należy przez „cenę kupna”. Zwykle oznacza ono pewną część świątyni, w której odbywały się obrzędy religijne. To wynika np. z KUB XXV 49 III 29: ANA KI.LAM DU āranzi „idą do KI.LAM boga burzy”. Także święta nazywały się niekiedy od KI.LAM (np. EZEN+ŠE KI.LAM KUB XV 24 IV 7). W ścisłym połączeniu z KI.LAM występuje w rozmaitych tekstach hetyckich bóg burzy, jako DU KI.LAM (wyjątkowo jako DU EN KI.LAM albo KI.LAM-aš DU). W układach wzywa się go na świadka, często razem z bogiem U KARAŠ, a niekiedy także z bogiem U EN RIZZUTI. Czy łączność z tymi bogami wojny wskazuje na wojownicze zdolności U KI.LAM?

AN przed NA na początku 4 wiersza przedstawia się w edycji wyraźniej niż na fotografii. Co znaczy kattan przed BAL ijat?

Początek 6 wiersza uzupełniono według tatrałta Forsch. II 1, str. 10 (=KUB XX 9 I 23 n.). Jest to czasownik przechodni, oznaczający czynność nieprzyjazną, więc może „podniecać do buntu” albo coś w tym rodzaju. KUB XX 9 I 23 n. można więc (nieco inaczej niż Forsch. II 1, str. 10) tłumaczyć: „Kraj Išupittas za plecami (?) odpadł i wszystkie kraje nakłonił do

¹⁾ Tutaj znowu dopomógł mnie znacznie prof. Ehelolf.

powstania; tak więc wszystkie kraje odpadły“. Połączenie się i współdziałanie Kukulisa z jeńcami nie jest całkiem jasne. — Formy *ḫaspir* „rozgromili“ i *kuennir* „zabili“ wskazują na to, że król hetycki podczas tych zająć był może zajęty inną wojną.

W tem miejscu trzeba ewentualnie zwrócić uwagę na pewne zawiłania w czasach Tuthaljasa (IV), którym Arnuwandaś, syn i następca jego, poświęcił część swego historycznego dzieła. KUB XXIII 14 czytamy jeszcze:

II. 3. a-pi-el ŠA KURURU <i>ḫu</i> [r-ri (?)	3. jego kraju <i>ḫu</i> [rri
4. na-aš-kán an-da <i>I-N/A</i>	4. on [w (?) do ?)
5. ZABMEŠ ANŠU.KUR. RAMEŠ Š/A	5. piechota (-ę ?) i konie [
6. an-da i-mi-ja-an-t[a (?)	6. połączy[li się
7. at-ta-aš-mi-iš <i>IŠ-ME/</i>	7. mój ojciec usłyszał [
8. na-aš <i>I-NA</i> KURURU <i>I-šu-u</i> [a	8. on do kraju Isuw[a
9. ŠA KURURU A-as-su-ḡa- ma [	9. kraju Asuwa zaś [
10. ú-da-aš ZABMEŠ GĪR URUHa-[x	10. przyprowadził(,) piechota/ę miasta Ha- [
11. xx] ḡa	11. ?

Treść tego urywka można sobie przypomnieć poniżej. Ze względu na wspólność imion trzeba tutaj jeszcze przytoczyć KUB XXIII 18 obv.

3. mKu-u[k(?)-ku(?)-li(?)-iš(?)	3. Kukulis
4. xxx	4. ?
5. [x]-ta [	5. ?
6. x-ma-aš [	6. ?
7. [nu-m]u LUGALMEŠ KU[R	7. [m]nie królowie kraj[u
8. mSUM(!).MA. DKA[L	8. SUMMA-KAL
9. za]-aḡ-ḡi-i[a	9. do (?) walk[i

Na początku 9 w. (w A III) opuścił widocznie pisarz -nu. 10 w. Zamiast Ga-aš-ga-aš spotykamy jeszcze Ka-aš-ga(-aš),

Ka-aš-ka(-aš) i t. d. w liczbie pojedynczej i mnogiej. Oprócz URUG. pojawia się wyjątkowo KUR G., często KURURUG., niekiedy KUR.KURMEŠ G., albo (w wyrazie LÚMEŠ G.) samo Gasga bez determinatywu. Nazwa Gasga występuje bardzo często w różnych tekstach z czasów Nowego Państwa. Gasgejczycy żyli ze swymi hetyckimi sąsiadami przeważnie na stopie wojennej. Podobno już Labarnas i Hattusilis (I) nie pozwalali im przechodzić przez rzekę Kumismaha, a król Hantilis, być może, osiedlił ich w okolicy miasta Tiliura (KUB XXI 29 ll 1 nn). W 16 i 15 wiekach przed Chr. powiększył się widocznie rozmach Gasgejczyków. W następnych czasach odpierają ich napady przede wszystkim królowie Tuthaljas (III) i Supiluljumas, Mursilis i Hattusilis (III) i sami docierają pierwsi znowu do miejsc, do których przed nimi niegdyś dotarli Hantilis i Telipinus (17 wiek przed Chr.). Niekiedy jest mowa o przynależności Gasgejczyków do państwa hetyckiego. Tak np. pisze Supiluljumas (KUB XIX 20 l 7), że Gasgejczyka podbił zupełnie. Mursilis (II) twierdzi (KUB XXIV 3 ll 38 n.), że kraj gasgejski jest własnością państwa hetyckiego i że „korzyści zeń ciągnęli (?) pasterze świń i tkacze“. Stosunki wewnętrzne u Gasgejczyków są nam jeszcze mało znane.

Spotykamy wiele nazw „miast“ czy „krajów“ gasgejskich, politycznie ze sobą prawdopodobnie nie połączonych. Nie wiadomo, jakie rządy u nich istniały. Wyjątkowo dochodzi jednostka do władzy królewskiej, np. Pihunjas z miasta Tipija (KBo III 4 III 73 nn.), może i Abarus z miasta Kalasma (KBo II 5 l 9 n.). Stosunki polityczne Gasgejczyków z sąsiadami także różnie się przedstawiały. Część była (przynajmniej w teorii) zależna od państwa hetyckiego. Niezależny natomiast był np. Pihunjas z miasta Tipija (jak przynajmniej wnioskować można z KBo III 4 III 72=2 BoTU 48 III 72 nn.). Wśród Gasgejczyków „uspokojonych“ (hetyckie taksul odpowiada może łac. pacatus) przebywali Hetyci, jako kupcy i osadnicy (np. KBo V 6 l 14 nn.; może i KUB XXIV 3 ll 38 n). O współżyciu Hetytów z nimi poucza przede wszystkim KUB XXI 29. Ibid. l 6—10 tłumaczę następująco: „Otóż ja Hattusilis, wielki król, w następujący sposób nałożyłem zobowiązanie na was, mieszkańców miasta Tiliura,

i na miejscowości, które dokoła (Tiliury są położone), i w których ty jako „pan kraju (EN KUR⁷⁷) utrzymujesz porządek, a to na Hetytów i Gasgejczyków”. Miasto Tiliura było może położone blisko rzeki Kumismaha (KUB XXI 29 ll 4 n.). „Pan kraju” jako przedstawiciel władzy hetyckiej otrzymuje ten dokument i ma dbać o wykonanie zawartych w nim zleceń. On rządzi Hetytami i Gasgejczykami, miastem Tiliura i okolicą. Jego siedzibą jest może Tiliura (ibid. ll 9 nn.).

W układzie samym ostre przepisy wzbraniają Gasgejczykom dostępu do miasta Tiliura (ll 6 nn.) i odwrotnie mieszkańcom miasta, pasterzom bydła i owiec i rolnikom (jako Hetytom? Por. ibid. l 9 n.) zakazują obcowania z Gasgejczykami (lV 8 nn.), którym jako siedziby pozostawały może owe osiadłości (URU·AŠ·AŠHI·A) dokoła miasta Tiliura (l 7 n.). KUB XXI 29 pomaga nam może do zrozumienia tekstów niejasnych, np. KBo III 4 l 30 nn. (gdzie jest mowa o „Gasgejczyku kraju miasta Turmitta”) i t. p.

Geograficzne granice siedzib Gasgejczyków dotąd nie są jeszcze dokładnie ustalone. W każdym razie mieszkali w pobliżu miasta Hattusas (= Boghazköi); bo mu ciągle zagrażali. Według Hatt. § 6 trzeba ich szukać na prawym brzegu rzeki Marasantas (= Kysyl-Yrmak), niebardzo daleko od miasta Kanis (= Kültepe). Może stamtąd rozszerzyli się przejściowo na południe i granicą uczynili miasto Nenassa, położone blisko miasta Tuwanuwa (= Tyana). Na północy występują między innymi w miastach Gazziuras (= Tourkhal; RHA l 25 n.) i Hakmis (= Amasia; RHA l 26). Gasgejczycy zamieszkiwali zatem obszerny pas górzysty, łączący górny bieg rzeki Kysyl-Yrmak z dolnym biegiem tej rzeki. Że główne ich masy sięgały na południowy zachód od tej rzeki, tego dotąd nie udowodniono (inaczej Cavaignac RHA l, str. 102 nn.). Na wschód natomiast osiedlali się Gasgejczycy także w „kraju górnym”. Wobec takiej rozległości dzierżaw gasgejskich uderza, że Tuthaljas nie wyróżnia w naszym miejscu żadnych miast nieprzyjacielskich i tylko ogólnikowo mówi o „gasgejskich zastępach”.

11 w. e-IZ-BAT powstało widocznie przez kontaminację hetyckiego e-ip-ta i akadyjskiego IZ-BAT — nansan jest może

tylko błędem pisarskim zamiast nassan względnie natsan. Na uwagę jednak zasługuje nanza jako nom. sg. m. KBo III 7 III 24.

12 w. Po KUR-e wytarto prawdopodobnie jakiś znak.

13 w. Znak BAR po arħa widać w edycji wyraźniej niż na fotografii.

14 w. *IZ-BAT* jest widocznie poprawione z e-ip.

15 w. Pisarz utworzył najpierw regularną, ale nieużywaną formę pa-a-nu-un i tę dopiero poprawił na zwykle używane pa-a-u-un. Między nu i KUR widać ślady wytartego znaku (-mu albo KUR?) — human nie można tutaj brać dosłownie (jak i w wielu innych miejscach).

19 w. Ideogram DUTU uzupełnia się zapomocą -uš albo -iš, rzadziej -aš. Czy bóstwo słońca miało różne imiona? Dla nepisas DU-aš (według obv. II 24) niema tutaj miejsca.

22 w. Na uzupełnienie, proponowane przez prof. Friedricha, niema może dosyć miejsca.

23 w. Co do formy uettantanni por. Arch. Or. I 284 (Hrozný) i Hatt. II, str. 34₂ (Götze)!

25 w. Po URUGa-aš-ga widać jeszcze ślady znaków. MU-anni-ma zamiast uettantanni-ma (w. 23).

27 w. Czy w przerwie przed KUR-eanza był wymieniony kraj Isuwa (jak poniżej ww. 29 nn.)? Ta nazwa występuje dosyć często w tekstach hetyckich (po raz pierwszy—jak dotąd!—w układach Supiluljummy), przeważnie w formie KURURU Isuwa niekiedy jako KUR Isuwa albo (przymiotnik?) URU Isuwa(s). Wobec państwa hetyckiego zajmował kraj Isuwa stanowisko nieco chwiejne. Zasadniczo uchodził za jego lennika (np. KBo I 5 I 8 nn.).

W czasach Supiluljummy utrzymywał niejasne dla nas stosunki z państwami Hurri i Kizwatna, został jednak przez tego króla znowu pokonany (KBo I 5 I 8 nn.). W pewnych okresach był widocznie bardzo zależny od Hatti (np. KUB XIII 2 III 34; XXIII 72 rev. 18 nn.). Podczas gdy w 14 wieku przed Chr. i wcześniej, jak się zdaje, występuje tylko sam kraj, to w 13 wieku przed Chr. jest mowa i o jego królach (np. KBo IV 10 II 29; KUB XXI 40₈). Królowa hetycka (?) modli się o zdrowie królewicza kraju Isuwa (KUB XV 1 III 48 nn.). Może więc obie

dynastje były wówczas połączone z sobą ściśle (pokrewieństwem?). Naogół kraj Isuwa nie odgrywał samodzielnej roli w historii hetyckiej. KUB XXIII 72 ocenia się go w ten sam sposób, jak państewka Aparhula i in. Jego geograficzne położenie jest dosyć jasne. Prawdopodobnie trzeba go szukać na lewym brzegu górnego Eufratu (por. np. KBo I 1 I 18 nn.!) w okolicy miasta Charput (KBo VI 28 I 12!). Nie wiadomo tylko, czy nazwa Isuwa miała znaczenie ściślejsze i szersze, jak się to niekiedy twierdzi (może niesłusznie!).

28 w. Na początku była może mowa o rozpoczęciu wojny przez nieprzyjaciela, wymienionego w 27 w.—Zamiast LUGAL URU^uHurri pojawia się w innych miejscach LUGAL KUR Hurri LUGAL Hurri i LUGAL KUR URU^uHurri. LUGAL URU^uHurri można tłumaczyć: „król miasta Hurri” albo: „król hurycki”. Jest to tylko jedna z wielu wątpliwości, na które napotykamy przy nazwie HAR·RI. Wymowa „hurri” (nie harri!) jest obecnie pewna (np. dzięki pisowni łu-ur-la-aš Bo 837₁₆, Ahh., str. 383, 385). Niekiedy HAR·RI robi wrażenie ideogramu. Obok Hurri występuje jeszcze łu^ulas (datyw łu^uli i t. d.), uważane za hetycką formę przymiotnika „hurycki”. Hurri i łu^ulas pojawiają się często bez bliższego oznaczenia przez KUR względnie URU, przede wszystkim w starych tekstach hetyckich (np. KBo III 34 I 24; 60 III 13 i in.). Jest rzeczą możliwą, że Hurri i odpowiadające mu formy (hetyckie łu^ulas, huryckie łu^u-u^u-u^u-he „hurycki” BA IV 153 w. 127; może i URU^uHuru^uhis „miasto huryckie” KBo I 11 I 5. 6?) początkowo oznaczały ludność, a następnie dopiero także jej siedziby. Tak np. znajdujemy łu^ulas KUR-e „kraj Hurytów” (KUB XXIV 4 obv. 17).

W tekstach hetyckich występują Huryci już za czasów Starego Państwa, jako wybitny czynnik polityczny. Zaraz pierwsi królowie hetyccy (Hattusilis, Mursilis i t. d.) prowadzą z nimi wojny. Miasto Halap-Halpa (= Aleppo) było wówczas może ośrodkiem huryckim (często jednak występuje odrębnie obok Hurytów, np. KBo I 11 obv. 24 nn.; także BoTU 20 II 15 n.), Także państwo Hanigalbat miało może huryckie podstawy. W pierwszej połowie drugiego tysiąclecia są Huryci widocznie bardzo agresywni.

Występują obok miast, położonych bardziej w głębi państwa hetyckiego, jak np. Arzawija (KBo III 54₆=2 BoTU 17 B₃), Huruma (2 BoTU 17 A III 21. 26 = KBo III 46 I 21. 26). W niejasnych historycznie wiekach 16 i 15 przed Chr. byli może panami Azji Mniejszej. W każdym razie zajmuje ich język jeszcze później ważne miejsce w życiu hetyckim. Od końca 15 stulecia przed Chr. występują głównie dwa państwa huryckie obok siebie, Hurri i Mitanni. Obu nazw używa się w znaczeniu ścisłym i szerszym (zwłaszcza Hurri, już w czasach Supiluljummy KUB XIX 20₉ nn. = Forsch. II 1, str. 29). Z tego powodu często nie można wiedzieć napewno, o którym z nich właściwie mowa. Koło roku 1400 przed Chr. Mitanni ma przewagę w Mezopotamji, wypiera wpływy hetyckie z Syrii. Król hurycki Artatama natomiast zawiera układ z Supiluljumą (KBo I 1 I nn.), któremu udaje się w kilku wyprawach złamać potęgę państwa Mitanni i, przynajmniej, Syrię z powrotem odzyskać. Później jednak złagodził wobec bezsilnego nieprzyjaciela (KBo I 3 I 50 nn.) i uzależnił go stosunkowo nieznacznie od Hatti. W czasie zawarcia tego układu panował nad państwem Hurri jeszcze Artatama, który cieszył się widocznie względami Supiluljummy (KBo I 3 obv. 29 nn.). Niewiadomo, czy nie było poprzednio sporu między nimi (KBo I 4 II 7. 41; 5 passim). W chwili śmierci Supiluljummy należały do państwa hetyckiego wszystkie obszary huryckie od krajów Kinza (= Kadeś) i Amurru na południu z miastami Irite i Suta w Mezopotamji aż do rzeki Malas (KUB XIX 9 I 11 nn.). Ten stan rzeczy pozostał też naogół w czasach Mursilisa. Część Mezopotamji (m. in. miasto Haran) była w jego ręku (2 BoTU 58 B III 25 nn.). Państwa Hurri i Mitanni nie odgrywały już wówczas żadnej roli (o ile wogóle istniały!).

W następnych latach jednak zmienia się widocznie położenie na niekorzyść Hetytów. Król asyryjski Adadnarari I. (przypuszczalnie 1310—1281 przed Chr.) zdobył (przynajmniej na krótki czas) Mezopotamję z miastem Hurra (AOB I nr. XX 1₄ nn.). Jego syn i następca Salmanassar I (przypuszczalnie 1280—1260 przed Chr.) pobił wojska króla kraju Hanigalbat (nazwa Mitanni w tekstach asyryjskich nie pojawia się; jedyny

wyjątek — KIF I 367₃) i jego posiłki hetyckie i zdobył Mezopotamję aż po rzekę Eufrat i miasto Karkemis (AOB I XXI 1, 3₁ nn.).

Królowie hetyccy sami potwierdzają zmniejszenie się ich wpływów wśród „Hurytów”. Wprawdzie Muwatilis dotarł po bitwie pod Kades na południu aż do kraju Aba w okolicy Damaszku (KUB XXI 17 I 18); ale za to w Mezopotamji uznał dwóch królów za równych sobie, króla kraju Sanhara i króla kraju Hanigalbat (Alaks. § 14). KBo IV 14 II 10 przyznaje król hetycki (prawdopodobnie Hattusilis III), że wróg (to znaczy prawdopodobnie król asyryjski) zabrał mu „wszystkie kraje huryckie” (por. także KUB XXIII 102 I 2 nn.). Dosłownie jednak tego wyrażenia brać nie można; albowiem miasto Hurlas np. należało do państwa hetyckiego jeszcze za czasów naszego Tuthaljasu (o ile KUB XXIII 72 rev. 10 nn. istotnie od niego pochodzi!). W każdym razie utrzymywał ten król swe wpływy w Syrii, jak tego dowodzi jego układ z królem kraju Amurru Istarmuwa (KUB XXIII 1). Natomiast Mezopotamja podlegała wówczas widocznie w wysokim stopniu Asyrii i była powodem nieprzyjaźni między Tuthaljasem (IV) i królem asyryjskim (KUB XXIII 1 IV 4. 12 nn.).

Ten punkt wyjścia ułatwiłby nam nieco określenie położenia geograficznego Hurri. Trudności natomiast sprawia dwuznaczność wyrazu LUGAL URU^uHurri. Jeżeli to znaczy „król miasta Hurri”, w takim razie można tutaj wziąć pod uwagę hetyckie miasto Hurlas i asyryjskie Hurra. To ostatnie było położone w Mezopotamji (AOB I, str. 58 w. 10), a miasto Hurlas należy, zdaje się, szukać w pobliżu krajów Isuwa (KUB XXIII 72 II 30 n.) i Kummaha (= Commagene?), według KUB XXIII 72 rev. 36 n. może i w pobliżu miasta Maldija (= Malatija). Jeżeli natomiast w naszym tekście jest mowa o „królu huryckim”, w takim razie wchodziłoby w grę przedewszystkiem władcy państw Hurri i Mitanni, względnie państw, które ich miejsce zajęły. Stolicy państwa Mitanni, Wasuganni, szuka się obecnie w okolicy Tell Halaf, nad rzeką Chabur (M. v. Oppenheim, *Der Tell Halaf*, str. 59).

Państwo Hurri sąsiadowało z państwem Mitanni, prawdopodobnie także z krajami Isuwa i Kizwatna (KBo I 5 *passim*) i Nuhasse (KBo I 4 ll 7 nn., 41 nn.), o ile „Hurri” (KBo I 4 i 5) nie oznacza Mitanni. Jak się zdaje, było ono położone na równinie (o ile wyraz „zeszli” PD, str. 91₈ należy brać dosłownie, co nie jest tak pewne!). Kraju Kizwatna trzeba narazie szukać w południowej części państwa hetyckiego (według KUB XXIII 68 rev. 13 nn. była nawet stolica państwa Mitanni, Wasugani, położona w kraju Kizwatna!), a kraju Nuhasse w Syrii. Ich sąsiad, państwo Hurri, znalazły się wobec tego najprawdopodobniej koło Karkemis, na lewym (i prawym?) brzegu górnego Eufratu (podobnie już Hrozny AOr. I, str. 92 nn.). Z tem położeniem zgadzałyby się i dane innych tekstów hetyckich.

Tak np. opisuje Supiluljuma KBo I 1 obv. 17 nn. swą wielką wyprawę przeciw Mitanni dokładnie aż do zajęcia miasta Wasugani; potem dodaje krótko (*ibid.* obv. 30 nn.): „Zawróciłem i przekroczyłem rzekę Eufrat; kraj Halpa i kraj Mukishi opanowałem” i t. d. Omija więc okolicę miasta Karkemis (Irite, Haran i t. d., KBo I 3 obv. 36 nn.), może dlatego, że to był kraj jege sojusznika Artatamy, króla państwa Hurri. Później zbuntowało się miasto Karkemis przeciw Hetytom (KBo V 6 ll 9 n.); równocześnie oblegało wojsko kraju, miasta (względnie państwa) Hurri miejscowość Harmuriga (*ibid.* ll 18 nn.), położoną niedaleko od Karkemis, po lewej stronie Eufratu (PD, str. 26₆; paran KB V 6 ll 31 mylnie zamiast *pariian* „na drugą stronę“?). Wówczas wysłał Supiluljuma z miasta Tegarama (koło miasta Malatia) najpierw część swego wojska „na dół” do kraju miasta Hurri na odsiecz miasta Harmuriga (KBo V 6 ll 30 nn.); następnie sam przybył „na dół”, nie spotkał jednak nieprzyjaciela z kraju Hurri i obległ miasto Kargamis (*ibid.* 41 nn.). Według tego opowiadania kraj miasta (wzgl. państwo) Hurri sąsiadował z miastem Kargamis na północy. Ale z tego wynikałoby, że państwo Hurri zajmowało poczęści ten sam teren, co Mitani, i to teren dosyć szczupły, jak na wielkie państwo. Widocznie powiększały się te dwa państwa z biegiem czasu naprzemian na koszt wzajemny (Ahh. str. 42—47, 385).

Orzeczenie na początku 29 wiersza określało prawdopo-

dobnie współdziałanie króla hurycckiego z nieprzyjacielem Tuthaljasą; można więc początek tego wiersza uzupełnić [EGIR-an ti-ja-at nu za I-NA KURURU I-šu-ua i t. d. — 32/33 w. Zdanie poboczne, rozpoczynające się od GIM-an, zajmowało może całą przerwę na początku 33 w. aż do ugasta. W takim razie nie był Tuthaljas w nim podmiotem bo ugasta „ja następnie” wskazuje na zmianę podmiotu. — Dlaczego Isuwa nazywa się tutaj „wielkim krajem”? Może to był raczej „główny kraj” (jak np. šalli AŠR/A „stolica” NBr. str. 34.46) z związku nieprzyjacielskiego; albo określenie „wielki kraj” ma może treść orzeczenia bardziej uwydatnić („zniszczyłem”). — Na początku 34 w. może mieściło się orzeczenie, mające „kraj Isuwa” (33 w.) jako przedmiot.

Treść ww. 27—34 można uchwycić tylko w głównych zarysach. Jak zwykle, opowiada Tuthaljas najpierw o stronie przeciwnej i o rozpoczęciu przez nią kroków nieprzyjacielskich (ww. 27—29). Kraj Isuwa był widocznie ośrodkiem buntu. Przeciw niemu wyruszył Tuthaljas i zwalczył go (ww. 29 n.). Wystąpienie jakiegoś innego czynnika politycznego przerywa podbój kraju Isuwa (ww. 31 n.). Potem znowu zdarza się jakiś wypadek (ww. 33 n.). Wtedy Tuthaljas zniszczył widocznie kraj Isuwa i to doszczętnie (ww. 33 n.).

Jest rzeczą możliwą, że 34 w. kończy opis walki z krajem Isuwa i że w 35 w. była mowa już o innej wyprawie wojennej. Do końca 3 kolumny brakuje przypuszczalnie około 48 ww. Tej objętości tekst zawiera opowiadanie o dwóch przynajmniej różnych wojnach. Szczupłą odrobinę tej części przechował nam może jeszcze fragment D.

D.

Szerokość fragmentu D można określić w przybliżeniu na podstawie 4 wiersza.—2 w. Czy pisarz zamierzał napisać i-da-⟨la⟩-u-uh-mi „krzywdzę”? — Zdanie, rozpoczynające się od nu attasmis, sięga może aż do końca 3 wiersza. W takim razie odegrałby ważniejszą rolę Muwa już w czasach Hattusilisa (III). Wspominając o jakimś kroku swego ojca Hattusilisa (III), Tuthaljas widocznie wyjaśnia jakieś zdarzenie, zaszłe za jego włas-

nych rządów.— Wyraz na początku 3 w. przypomina nieco iš-me-ri-ia-aš (A II 35, III 5).— Wyraz mūya występuje wyjątkowo jako samodzielne imię, zwykle zaś jako część składowa imion własnych osobowych (np. Istar-mu_{ya}, Mu_{ya}-UR-MAH i t. d.). Przypuszcza przeto prof. Friedrich (KIF str. 360 nn.), że w naszym miejscu mamy do czynienia z skróceniem jakiej dłuższej formy. Imiona osobowe, złożone z wyrazu mu_{ya}, występują na południowym wybrzeżu Azji Mniejszej i w Syrii. Nasz Muwa występuje razem z Hurytami (4 w.), należy więc również do owych okolic.— Początek 4 w. uzupełniono według 8 w. Przed ZABMEŠ wytarł pisarz znak AŠ, uważając widocznie za mylną formę genet. mMu-ya-a-aš w naszym miejscu.— Zamiast LÚMEŠ Hur_{las} (12 w.) zachodzi częściej LÚMEŠ Hurri (np. KBo I 1 rev. 59 nn.) względnie LÚMEŠ URUHurri (np. KBo I 3 I 12; V 6 II 15 i in.). Wynika stąd, że Tuthaljas króla względnie dowódcy Hurytów nie wymienia.

5 w. Imię os. m. Kantuzzilis występuje kilka razy w tekstach hetyckich, w niektórych wypadkach (np. 2 BoTU 24 V 11: 25 I 8; 29₄) pojawia się w spisach członków rodziny królewskiej. Dotąd niewiadomo dokładnie, ile osób tego imienia należy rozróżniać (por. 2 BoTU 20*). Jeden Kantuzilis występuje jako dowódca wojsk w początkach państwowej działalności Supiluljuma; ten był może jego bratem (2 BoTU 31 I 20). Za panowania Mursilisa (II), według 2 BoTU 54 § 69, w 7 roku jego rządów, odgrywa znowu jakiś Kantuzilis poważną rolę.

Później zaś, w czasach króla Urhi-Tesupa, pewien wysoki dostojnik imieniem Kantuzilis pojawia się jako wróg Hatusilisa (Bo 2047 rev. B 5). Ponieważ ten Kantuzilis już wówczas miał dorosłego syna (im. GAL·DU, zwolennika Hatusilisa), przeto był w czasach Tuthaljas (IV) za stary na dowódcę wojsk, jeżeli wogóle żył jeszcze. Kantuzilis, o którym tu mowa, zajmował widocznie poważne stanowisko; król wyjątkowo (o ile jeszcze stwierdzić można) wymienia go obok siebie.— Na końcu 5 w. (po zab_hija) znajdowało się widocznie orzeczenie (może ti-i-e-ir nu-za „stanęli i”).

6 w. EGIR-pa ti-it-ta-nu-e-ir można tłumaczyć: „ustawili znowu” albo: „ustawili w tyle”. Zachowanie się nieprzyjaciół

(5 w.) nie jest całkiem jasne. W przerwie na końcu 6 w. rozpoczynało się może nowe zdanie. — Na końcu 7 w. trzeba widocznie umieścić orzeczenie może „maszerowaliśmy”. — LÚMEŠ ZABTUTI=het. appanza (KlF I 227).

11 w. Kartasuras był może z Hurytami połączony w ten sam sposób, jak powyżej Muwa. W przerwie na końcu 11 w. trzeba m. in. prawdopodobnie umieścić jakiś spójnik. — Czasownik na początku 13 w. (czy [par-aš]-ta „uciekło”?) jest widocznie orzeczeniem dla zdania względnego, rozpoczynającego się od LÚMEŠ (12 w.), a może nawet od ^mKartasurassa (11 w.). W każdym razie liczba pojedyncza nan „je” wskazuje na jedno tylko (połączone?) wojsko.

14 w. Po mān był wymieniony jeszcze jakiś nieprzyjaciół króla hetyckiego.

15 w. ḫullanzais znaczy tutaj raczej „klęska” niż „bitwa”. Zwraca naszą uwagę, że Tuthaljas mówi o klęsce jedynych Hurytów, natomiast o Muwie (i Kartasurasu) nie wspomina.

16 w. Po ḡaḡnuir występowała może nazwa tej samej ludności, co na końcu 14 w.

Jak widać, urywek D przechował nam część opisu wojny Tuthaljas (IV) ze związkiem nieprzyjacielskim. Początki zatargu były, jak się zdaje, przedstawione obszerniej niż w innych miejscach naszego dokumentu. Muwa odegrał pewną rolę już w czasach Hatusilisa (III). Obecnie, za rządów Tuthaljas, połączył się z Hurytami przeciw Kantuzilisowi, który bronił interesów hetyckich. Tuthaljas widocznie pospieszył z pomocą swemu dowódcy, i obaj rozgromili wojsko Muwy i Hurytów (ww. 4—10). Następnie poskromił król hetycki szczęśliwie zbrojne wystąpienie Kartasurasa i Hurytów (ww. 11—14). Przestraszony jego powodzeniem, inny nieprzyjaciół opuścił swych sojuszników, chcąc w ten sposób uniknąć walki (ww. 14 nn.). Na tem kończy się może opowiadanie o tej wojnie.

Jeżeli 4 kolumna fragmentu A była niegdyś aż do końca pokryta tekstem, a liczyła przeszło 80 wierszy, to zawiera opis przynajmniej trzech różnych rozpraw. Ilość wszystkich walk, opisanych pierwotnie na całej tej tabliczce, można tylko przypuszczalnie obliczyć, pojedyncze rozdziały bowiem różniły się

widocznie bardzo długością (por. A II 2—12, 13—III 8, III 9—29). Przyjmując 17 ww. (A III 9—26), jako liczbę przeciętną, można twierdzić, że na całej tabliczce pomieszczono opis około 20 wojen, jeżeli każda z czterech jej kolumn obejmowała 80—90 ww. tekstu.

F.

5 w. ki-i-ša-ti występuje jeszcze we ww. 8 i 20, a to może w obydwu wypadkach na początku nowego ustępu.

9 w. Czy tutaj można uwagę zwrócić na Ver BoT 68 II 5: URUGi-a[l?

10 w. Nie jest rzeczą wykluczoną, że še-ja-ši należy do sāi- „cisnąć”, ni-a-ti zaś do nāi- „kierować”.

11 w. kattan w tem miejscu przypomina zwroty kattan tāi- „oblegać”, k. dā „zdobyć”.

14 w. tarsikizzi można wyprowadzić od tarnā- „puszczać” albo od tar- „mówić”.

W niniejszym fragmencie jest mowa przeważnie o walce. Czasowniki pojawiają się naogół w 3 os. sg. praet. Widocznie są różne jednostki, zawikłane w bieg wypadków. Jako przedmiot (dotknięty wojną?) spotyka się najpierw miejscowość Ur-ša (? -ta?)-aš. Potem występuje miejscowość Gialas, zrazu może czynnie (9 w.), niebawem jednak biernie (11 w.).

Może właśnie losy miejscowości Gialas spowodowały zbrojne wystąpienie innego czynnika (12 w.). Jaką rolę odegrał następnie Atradus (ww. 13, 17), niewiadomo. Związek opowiadanych wypadków z państwem hetyckim jest dla nas niejasny. Czy król Tuthaljas brał w tem wszystkim udział, nie da się stwierdzić. Miasto Hatusas występuje pod koniec (19 w.), jak gdyby mowa tam była o powrocie z wyprawy (?).

Zagadnienia geograficzne.

Na pytanie co do położenia krajów, których wyprawy są tu opisane, nie można dać odpowiedzi stanowczej.

W pierwszym rzędzie występuje Arzawa (E I 3). Właściwy kraj, tą nazwą oznaczony, był położony nad morzem. Z państwa

hetyckiego (z okolicy miasta Salapa) można było wkroczyć do kraju Arzawa, przeprawiając się przez rzekę Astarpa w pobliżu miasta Walma (2 BoTU 48 II 24 nn.). Stolicą państwa było (przynajmniej w czasach Mursilisa II) miasto Apasa. Oprócz tego występują jeszcze miejscowości Puranda i Salawasa. Miasto Arzawa natomiast nie pojawia się. W sąsiedztwie i w politycznym związku z państwem Arzawą występują „kraje Arzawa” w szerszym znaczeniu (mianowicie kraj rzeki Seha, Mirā, Kuwalija, Hapala i Wilusa) i także Zipasla, ojczyzna Maduwatasa.

Rozmieszczenie tych nazw na mapie Azji Mniejszej nie jest wcale łatwe. Przedewszystkiem idzie o to, czy należy kraju Arzawa szukać we wschodniej Cylicji (Forrer ReA I, str. 147 nn.), czy w Cylicji górzystej (Hrozny, Litteris vol. IV 3, str. 218 n.), czy jeszcze bardziej na zachodzie w Izaurji (Madd., str. 147 nn.).

Na uwzględnienie zasługują następujące rozważania.

1. Arzawija - Arzawa występuje w połączeniu z miastem Salapa (np. 2 BoTU 23 B II § 21 i in.). To miasto leżało, jak się przypuszcza, w okolicy miasta Kajsarije (Götze KIF I 112).

2. Sunasuras, władca kraju Kizwatna, przyrzeka pomagać królowi hetyckiemu m. in. w wojnie z nieprzyjaciółmi Hurri i Arzawa (KBo I 5 IV 19 nn.). Król hurycki był widocznie sąsiadem państwa Kizwatna (KBo I 5 I 7 i in.). To samo przypuszczać można o kraju Arzawa. Państwa Hurri szukaliśmy powyżej w okolicy Karkemis. Kraj Kizwatna był położony prawdopodobnie w południowo-wschodniej części Azji Mniejszej, może nawet w Syrii albo Cylicji równinnej (Götze KIF I 113 n.). W takim razie byłby kraj Arzawa zachodnim sąsiadem kraju Kizwatna.

3. 2 KBo VI 28 I 8 n. opowiada Hatusilis (III), że niegdyś (jak się zdaje, za czasów jego przodka Tuthaljasa III) państwo Arzawa od strony „Kraju Dolnego” napadło ziemie hetyckie i wytyczyło swą granicę obok miast Tuwanuwa i Uda. „Kraj Dolny” uważa się za prowincję hetycką, położoną na południe od średniego biegu rzeki Kysyl-Yrmak. Tuwanuwa utożsamia się z miastem Tyana, a Uda z miastem Hyde w Li-kaonji. Jest rzeczą całkiem możliwą, że nieprzyjaciół w swym pochodzie posunął się od południa na północ. Wobec tego upo-

ważniając wymienione teksty do przypuszczenia, że kraj Arzawa był położony w Cylicji górzystej. Niema powodu, iść jeszcze dalej na zachód. Twierdzenie Götzego (Madd., str. 148), że w Cylicji górzystej trzeba umieścić inny kraj nieprzyjacielski, bliżej nieznany, opiera się na niepewnem tłumaczeniu tekstu K Bo IV 10 obv. 30 n.

Oprócz Arzawy występuje w opisie pierwszych walk Tuthaljasa m. i. jeszcze kraj Uliwanda (E I 8). Nazwa Uliwanda pokrywa się formalnie z nazwą miejscowości Waliwanda, położonej przy drodze z miasta Salapa w kierunku krajów Lugga i Mellawanda (KUB XIV 3 I 16 nn. = Forsch. I str. 106 = Ahh. str. 2). Ta droga prowadziła następnie dalej przez miejscowość Ijalanda = Jalanti (KUB XIV 3 I 18 nn.), występującą wspólnie z krajami Lugga i Mellawanda (KUB XIV 3 I 18 nn), Walari-ma, Atarima, Suruta i Hursanasa (KUB XIV 1 II 29), Hapala (KUB XIV 1 II 57) i może Apawija (Ahh. str. 4). Hapala i Apawija należały do „krajów Arzawa”. Zatem i miejscowość Ijalanda była położona prawdopodobnie koło granic Arzawy, górowała (jak się zdaje) nad okolicą (KUB XIV 3 I 24. 38 n. = Ahh. str. 2 n.) i cierpiała na brak wody (Ahh. str. 4). Miejscowość Waliwanda była położona widocznie bardziej w głębi państwa hetyckiego (bliżej miasta Salapa) niż Ijalanda. Jej (pośrednie?) sąsiedztwo z Arzawą jest możliwe i przemawiałoby za utożsamieniem jej z miejscowością Uliwanda.

Podczas innej wyprawy (urywek C) występują na widowni „Kraj rzeki Seha” i Ahijawa. Kraj rzeki Seha należał do krajów Arzawa, podobnie jak Mirā-Kuwalija, Hapala i Wilusa. Mursilis (II), maszerując przeciw Arzawie, spotyka się najpierw z władcą kraju Mirā, potem zwalcza Arzawę, następnie wyrusza ku granicy Kraju rzeki Seha, nareszcie wraca do kraju Mirā (2 BoTU 51 A II § 41 nn.). Z jego postępowania można wnioskować, że te trzy kraje miały wspólne granice i że dla Mursilisa najbardziej odległym wówczas był Kraj rzeki Seha. Staatsv. II str. 65 zobowiązuje się Alaksandus (władca kraju Wilusa) do czuwania nad wiernością Arzawy i Kraju rzeki Seha. To (zarówno jak i KUB XIX 5 obv. 3 nn.; por. Forsch. I str. 90!) wskazuje może na sąsiedztwo tych krajów. Położenie Kraju rzeki Seha-Apawija

w okolicy kraju Jalanta można przypuszczać na podstawie KUB XIV 3 I 47, jeżeli w tym miejscu Sommer (Ahh. str. 4) trafnie uzupełnił Abawija.

W pobliżu Kraju rzeki Seha (Staatsv. II str. 5) i kraju Wilusa (Staatsv. II str. 67) trzeba szukać krajów Karkisa, Masa i Lugga. Te ulegały wpływom hetyckim, nie były jednak (zdaje się) całkiem zależne, bo n. prz. Mashuiliwas, władca kraju Mirā-Kuwalija uciekł przed gniewem Mursilisa (II) do kraju Masa w nadziei, że tam znajdzie schronienie (Staatsv. II str. 111 n.).

Kraj Ahijawa był widocznie położony nad morzem (KUB XXIII 1 IV 23; 125 = KIF I 95₄), w pobliżu kraju Melawa(n)da, nad którym panował (2 BoTU 51 A I 24 nn.), i który może miał również dostęp do morza (KUB XIV 3 I 61 n. = Ahh. str. 4). Kraj Melawa(n)da ulegał przejściowo wpływom Arzawy (2 BoTU 51 A I 24 nn.); także od kraju (wzgl. krajów) Lugga (KUB XIV 3 I 3 nn.), Jalanta (KUB XIV 3 I 36 n.) i Apawija (KUB XIV 3 I 58) nie był może bardzo oddalony. Król kraju Ahijawa wdaje się w bezowocny spór z królem hetyckim o miasto Wilusa (KUB XIV 3 IV 7 nn. = Forsch. I 2 str. 116 = Ahh. str. 4). Wypędził także Maduwatasa z jego kraju Zipasla (Madd. § 12). Czy był bezpośrednim sąsiadem Kraju rzeki Seha (urywek C), niewiadomo.

Na podstawie powyższych wiadomości i za pomocą niepewnego wnioskowania można położenie wymienionych krajów określić tylko ogólnie. Punktem wyjścia jest Arzawa. Prawa do tego kraju roszczą sobie królowie hetyccy, jak się zdaje, już od Labar-nasa począwszy (Alaks. § 2 nn.). Kraj Ahijawa natomiast pojawia się na widowni dopiero pod koniec drugiego tysiąclecia prz. Chr. i mimo to cieszy się uznaniem swej niezależności i nie potrzebuje jej bronić. Jest rzeczą możliwą, że to bezpieczeństwo wynikało z większej odległości od granic i wpływów hetyckich. W takim razie trzeba kraju Ahijawa szukać gdzieś nad południowym wybrzeżem Azji Mniejszej, biegnącym na zachód od Cylicji górzystej, może w Pamfilji. Na te okolice wskazuje również nazwa Lugga, która bezwątpienia wiąże się z greckim *Λυγία* i *Λυγαονία*. Może między Pamfilją i Cylicją górzystą, po części w głębi lądu, mieściły się kraje Wilusa, Karkisa, Masa, Lugga

i także Kraj rzeki Seha, o którym zresztą niewiadomo, czy trzeba go szukać nad morzem czy bardziej w głębi Azji Mniejszej.

Nawet takie określenie położenia geograficznego nie jest bynajmniej pewne. 2 BoTU 35 I 8 nn. czytamy bowiem, że za czasów Tuthaljas (III), wojska krajów Masa i Kamala zniszczyły kraj Kasija i „Kraj Rzeki Żółtej”. Za „Rzekę Żółtą” przyjmuje Forrer (opierając się na niepewnych podstawach) dzisiejszy Ješil-Yrmak (= Iris). Kraj Kasija występuje obok kraju Turmita (n. prz. Hatt. § 8); ten zaś należał do Gasgejczyków i położony był (jak się zdaje) w okolicy kraju Isuwa (KBo I 1 obv. 10 nn.), więc może koło górnego biegu rzeki Kysyl-Yrmak. Wobec tego kraj Masa, który dokonał wspomnianego napadu, trudno umieszczać między Cylicją górzystą i Pamfilją. Raczej należałoby szukać go w północno-wschodnim kierunku od Cylicji górzystej. W takim razie trzeba albo przypuścić dwie różne nazwy Masa (co jest wyjściem nawet wygodnem!) albo kraj Ahijawa przesunąć znacznie na wschód od Pamfilji, co natrafia na rzeczowe trudności.

Również w południowej części Azji Mniejszej stoczył Tuthaljas (IV) wojnę, o której mowa A II x + 2 nn, Tutaj występuje m. i. Hapala. Był to kraj, położony w pobliżu kraju Mirā i Kraju rzeki Seha (Staatsv. I str. 60). Czytamy 2 BoTU 68 II 4 nn., że hetycki dowódca Hanutes uspokoił mieszkańców miasta Lalanda w „Dolnym Kraju”, następnie pomaszerował dalej i zniszczył kraj Hapala (2 BoTU 68 II 9. 10). „Dolny Kraj” był hetycką prowincją, położoną na południe od średniego Halysu, więc na zachód od miasta Kaisarije (Madd. str. 152). W tej okolicy więc można szukać kraju Hapala. Według Madd. § 23 był może przynajmniej częściowo otoczony hetyckim obszarem. Bliżej daje się określić jego położenie narazie tylko za pomocą niepewnych przesłanek (Forsch. I str. 67 nn.; Madd. str. 151 nn.). Czy można zwrócić uwagę na greckie Kaballa (Madd. str. 153)?

Jak już zaznaczono, nazwa Arinna prowadzi może do Licji. Kraj Walarima był (zdaje się) położony w okolicy kraju Jalanti-Jalanda; bo występuje razem z nim. Według Madd. § 24 zabrał Maduwatas z kolei (m. in. po zdobyciu kraju Hapala, § 22 n.) następujące ziemie hetyckie: Zumanti, Walarima, Jalanti, Zumari,

Mutamutasa, Atarima, Suruta, Hursanasa. Król hetycki żądał zwrotu tylko kraju Hapala i otrzymał go istotnie (Madd. § 29) z powrotem. Czy może dlatego, że ten kraj był położony najbliżej do granic hetyckich? Jalanti (patrz powyżej!) i Atarima (KUB XIV 3 I 1 nn.) należały przypuszczalnie do kraju (wzgl. krajów) Luqqa. Tam można więc szukać także Walarimy. Istotnie występuje ona KUB XXI 6 (Annalja Hattusilisa III) rev.(?) 4 IV 7 (URUUa-al-l[a(?) w łączności z krajami Luqqa (ib. 6 w.). O położeniu kraju Hatarsa była już mowa przy objaśnianiu A II 8. Cały obszar zbuntowany (wymieniony we ww. A II 2—8) był prawdopodobnie większy niż w czasach wielkiej wojny Mursilisa (II) z Arzawą. Tem więcej zastanawia, że Tuthaljas opisuje przebieg tej swojej wyprawy w czterech tylko wierszach (A II 9—12).

Miejsce następnych walk określone jest w dwojaki sposób. Najpierw wymieniony jest szereg (koło 22) pojedynczych „krajów” (A II 13 nn.). Potem ubocznie pojawia się jako wspólna ich nazwa „Asuwa” (A II 33). Ten kraj występuje Bo 1485₁₄ (= Ahb. str. 268) w łączności z krajem Ahijawa; czy może z powodu bliskości granic? Na takie położenie wskazuje również Karakisa (A II 16), Luqqa (A II 14?) i Wilusija (A II 19; jeżeli ten kraj jest identyczny z krajem Wilusa!). Niestety niewiadomo, jaką wagę przykładać można do porządku, zastosowanego przy wyliczaniu części składowych kraju Asuwa (A II 13 nn.). Również trzeba się zapytać, czemu niniejsze nazwy geograficzne, z małymi wyjątkami, nie występują w innych tekstach. Przecież kraj Asuwa jako całość przedstawiał groźnego nieprzyjaciela, co zaznaczono już powyżej (przy objaśnianiu A II 33). Jest rzeczą możliwą, że wskutek swego geograficznego położenia (w kierunku północnym od Pamfilji?) w mniejszym stopniu podlegał wpływom hetyckim.

Dotychczas omówione wyprawy Tuthaljasa były skierowane do południowych i może zachodnich stron Azji Mniejszej. Pozostałe zaś (A III 9 nn.; D) prowadzą od północnych ku południowo-wschodnim granicom państwa hetyckiego. Siedziby Gasejczyków (A III 9 nn.) zaznaczono już przy objaśnianiu A III 10. Położenie kraju Isuwa nie wzbudza zasadniczych

wątpliwości (por. do A III 27!). Bardzo niejasna natomiast jest geograficzna strona zagadnienia, połączonego z nazwą Hurri (por. do A III 28 i D 3!). O które okolice idzie w urywku F, wogóle niewiadomo. Naogół zdaje się, że (przynajmniej w przechowanych urwkach tekstu) przeważają południowe i południowo-zachodnie części Azji Mniejszej. Na ten front wyrusza Tuthaljas zaraz po swem wstąpieniu na tron (E I 3 nn.); także później powraca nań kilkakrotnie (por. C; A II 2 nn., 13 nn., także III 4 nn.!).

Ogólne cechy fragmentów. Zagadnienia chronologiczne.

Zły stan naszego dokumentu daje się szczególnie we znaki przy omawianiu jego ogólnych właściwości. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z zwięzłym przeglądem wojen króla Tuthaljas (IV). Wyjątkowo (n. prz. D 5 nn.) występuje obok niego po stronie hetyckiej inny dowódca. Opisy pojedynczych wypraw są uporządkowane według ich kolejnego następstwa (możliwy wyjątek A III 4—8). Jak się zdaje, wykazywały pewne różnice pod względem formy. Na początku stwierdza Tuthaljas chętnie (w powtarzających się zwrotach) rozpoczęcie wojny przez stronę przeciwną (A II 13 n., III 4 n., 10 n.; E 1), wymienienia swego nieprzyjaciela szczegółowo (np. A II 2 nn., 14 nn.) albo ogólnie (np. A III 10) i zaznacza jego nieprzyjazne zachowanie się, dodając może niekiedy bliższe objaśnienia (C 2 nn.; D 2 n.). Następnie opowiada o swem przeciwdziałaniu (A II 22 nn., III 13 nn. i in.) i o przebiegu wywiązujących się walk, przedstawiając przy tem czasem jakiś jeden moment (A II 21—26, III 15—21) w wyraźniejszych i żywszych barwach. Opis wojny Tuthaljas kończy wzmianką o uprowadzeniu jeńców i zdobyczy do Hatusas; natomiast nie wspomina o ustaleniu nowych granic i układach (2 BoTU 31*). Przemilcza też król swą działalność między pojedynczemi wyprawami; nie wspomina także o swych leżach zimowych.

Początek i koniec roku nie są naogół zaznaczone (prawdopodobne wyjątki A III 23 i 25). Z tego powodu niewiadomo, jak długo trwała każda wyprawa. Porównanie z małemi kroni-

kami Mursilisa (II) upoważnia do przypuszczenia, że w tekście Tuthaljasza przedstawione były walki przynajmniej pierwszego dziesięciolecia rządów Tuthaljasza (IV). A mógł on obejmować znacznie dłuższy okres czasu, jeżeli mianowicie każda wyprawa, opisana w odrębnym ustępie, trwała przeciętnie rok i jeżeli tabliczka, do której należy urywek A, była aż do końca pokryta tekstem, a obejmowała tylko część całego dzieła.

Die sogen. Annalen des hethitischen Königs Tuthalijas (IV).

(Inhaltsangabe).

Dieser Aufsatz befasst sich in der Hauptsache mit den KUB XXIII 11, 12, 13, 16, 27, 28 veröffentlichten Bruchstücken der sogenannten „Annalen des Tuthalijas“ (IV).

Es sind dies offenbar Reste eines gedrängten „Ich-Berichtes“ des genannten Hethiterkönigs über die von ihm (persönlich) geführten Kriege. Die Erzählung beginnt wohl mit dem Regierungsantritt des Tuthalijas. Wo sie endete, weiss man nicht. Die Tafel allein, zu der das Bruchstück Nr. 11 gehört, könnte die Darstellung der Feldzüge von 15 oder noch mehr Regierungsjahren enthalten haben. Die Anordnung des Berichtes ist im wesentlichen eine chronologische; er scheint aber die Jahre nur selten angezeigt zu haben.

Als eines der spätesten Erzeugnisse hethitischer Geschichtsliteratur (wohl aus der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts v. Chr.) verdient dieser Text grosse Beachtung. Seine Form verrät schematische Erstarrung und Anlehnung an die Darstellungskunst des Mursilis. Sein Inhalt erzählt von lauter Siegen.

Der wichtigste Kriegsschauplatz scheint für Tuthalijas (IV) der Süden und Südwesten Kleinasien gewesen zu sein. Diesen Umstand darf man bei der Frage nach den Ursachen des Falles des hethitischen Grossreiches berücksichtigen. Die Aufzählung einer Menge Länder und Städtenamen wirft zahlreiche geographische Probleme auf.

Die Lage Isuwas am oberen Euphrat in der Nähe von Charput braucht man nicht anzuzweifeln. Auch die Wohnsitze der Gasga im Gebirgsland zwischen dem Ober und Unterlauf des

Kizil-Irmak und im „Oberland“ sind gesichert. Dagegen bleibt es fraglich, ob die Hauptmasse der Gasga westlich des (mittlern und) untern Kizil-Irmak gesessen habe. Die Bedeutung von „Hurri“ in unserm Text ist unklar. Ferner ist es nicht sehr wahrscheinlich, dass ein selbständiger Hurrikönig in Mesopotamien zur Zeit des Assyrikerkönigs Tukulti-Ninurta I geherrscht habe.

An der Südküste Kleinasien sucht man das Land Arzawa, entweder im Ebenen Cilicien (Forrer) oder im Rauhen Cilicien (Hrozný) oder in Isaurien (Götze). Zu beachten ist Folgendes:

1) Arzawa-Arzawija tritt wiederholt in Verbindung mit der Stadt Salapa auf (z.B. 2 BoTU 23 B II § 21 u. ö.). Salapa sucht man in der Nähe von Kajsarije (Götze KIF I 112).

2) Der König Sunasura von Kizwatna verspricht dem Hethiterkönig Hilfe im Falle eines Krieges mit Hurri oder mit Arzawa (KBo I 5 IV 19 ff.). Hurri war offenbar Nachbar Kizwatnas (KBo I 5 I 7 u. ö.). Folglich darf man auch zwischen Kizwatna und Arzawa Nachbarschaft vermuten. Kizwatna lag wahrscheinlich im Südosten des Hattireiches (vielleicht im Ebenen Kilikien), wie man mit Götze KIF I 113 fg. und mit andern wird annehmen müssen. In diesem Falle würde Arzawa der westliche Nachbar Kizwatnas sein.

3) Nach KBo VI 28 I 8 fg. drang Arzawa zur Zeit des Tuthaljas (III) ins „Unterland“ (= hethitisches Gebiet südlich des mittlern Kizil-Irmak) ein und schob seine Grenze vor bis Tuwanuwa (= Tyana) und Uda (= Iykaon. Hyde?). Dies alles würde mit der Lage Arzawas im Rauhen Kilikien gut übereinstimmen. Die Auslegung von KBo IV 10 Vs. 30 ff. durch Götze (Madd. S. 148) dürfte kein zwingender Grund sein für die Verlegung Arzawas nach Isaurien.

Die Lage Arzawas ist wichtig in mancher Beziehung, so z. B. für die Abhijawā-Frage. Abhijawā lag (nach den hethitischen Texten) am Meere, nicht weit von Arzawa. In den Gesichtskreis der Hethiter tritt es offenbar später als Arzawa (nämlich in den letzten Jahrhunderten des 2. Jahrtausends) und braucht seine Unabhängigkeit nicht zu verteidigen. Es scheint also vom hethitischen Machtbereich weiter entfernt gewesen zu sein als Arzawa. Unter dieser Voraussetzung darf man Abhi-

jawa an der Südküste Kleinasiens westlich vom Rauhen Cilicien, vielleicht in Pamphylien suchen. Zwischen Pamphylien und dem Rauhen Cilicien (teilweise im Innern Kleinasiens) lagen möglicherweise die Gebiete von Wilusa, Karkisa, Masa, Luqqa und des Flusses Seha.

Gegen diese Lage Aḫḫijawas und seiner Nachbarn kann man jedoch Bedenken äussern. Denn nach 2 BoTU 35 I 8 ff. verwüsteten Heerhaufen aus Masa und Kammala das Land Kassija und das Land des „Roten Flusses“. Das Land Kassija tritt neben dem Lande Turmitta auf (z. B. Hatt. § 8); dieses aber scheint am obern Kizil-Irmak gelegen zu haben (KBo I 1 Vs. 10 ff.). Folglich wird man das angreifende Land Masa nicht westlich vom Rauhen Kilikien, sondern nordöstlich davon suchen. Dann aber muss man entweder zwei verschiedene Masa annehmen oder Aḫḫijawā nach dem Osten von Pamphylien verlegen. Dies jedoch (vor allem eine Ansetzung Aḫḫijawas im Ebenen Kilikien) stösst auf sachliche Schwierigkeiten.

In Verbindung mit Aḫḫijawa tritt Assuwa (Bo 1485₁₄=Aḫḫ. S. 268), vielleicht wegen seiner geographischen Lage, auf. Obwohl Assuwa ein wichtiger politischer Faktor gewesen sein muss, tritt es verhältnismässig wenig auf; seine Teilgebiete (KUB XXIII 11 II 14–19) kommen in andern hethitischen Texten (mit geringen Ausnahmen) nicht vor. Vielleicht war Assuwa wegen seiner geographischen Lage (nördlich von Pamphylien?) dem hethitischen Einfluss weniger ausgesetzt. Von seinen Teilgebieten erinnert Wilusija sehr an Wilusa. Aber dieses erscheint nirgends zusammen mit irgend einem von den geographischen Namen, die in unserm Text neben Wilusija auftreten. Die Aussprache des ἀπαξ λεγόμενον Ta-ru-(ú)-i-ša konnte lauten: Tarūisa oder T(a)ru(u)isa (jetzt Aḫḫ. S. 362–364). Man darf also aus einer von den möglichen Aussprachen keine weitgehenden geschichtlichen Schlüsse ziehen. Ungewiss bleibt es schliesslich auch, ob man etwas auf die Reihenfolge geben darf, in der die Teilgebiete Assuwas (KUB XXIII 11 II 14–19) aufgezählt werden.